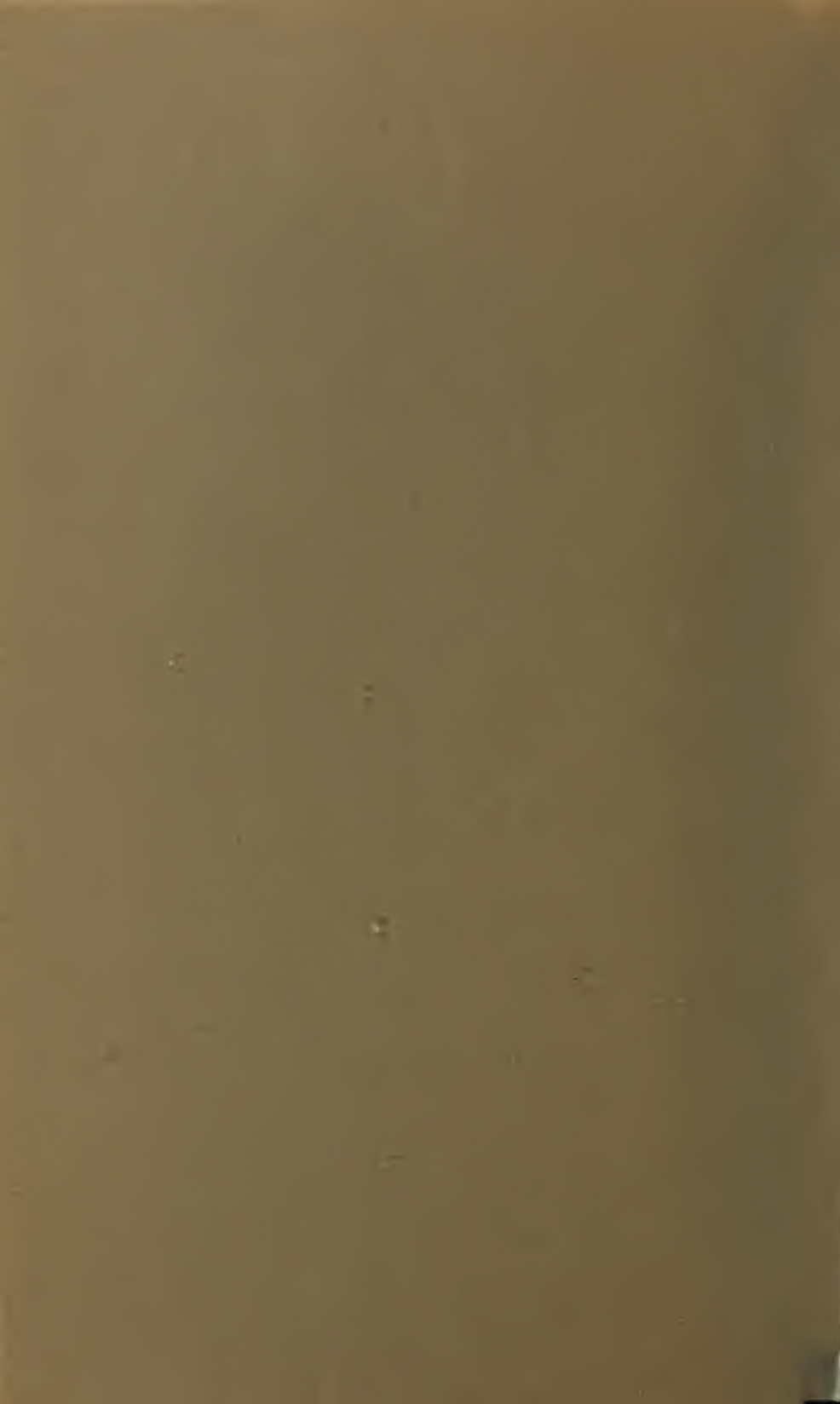

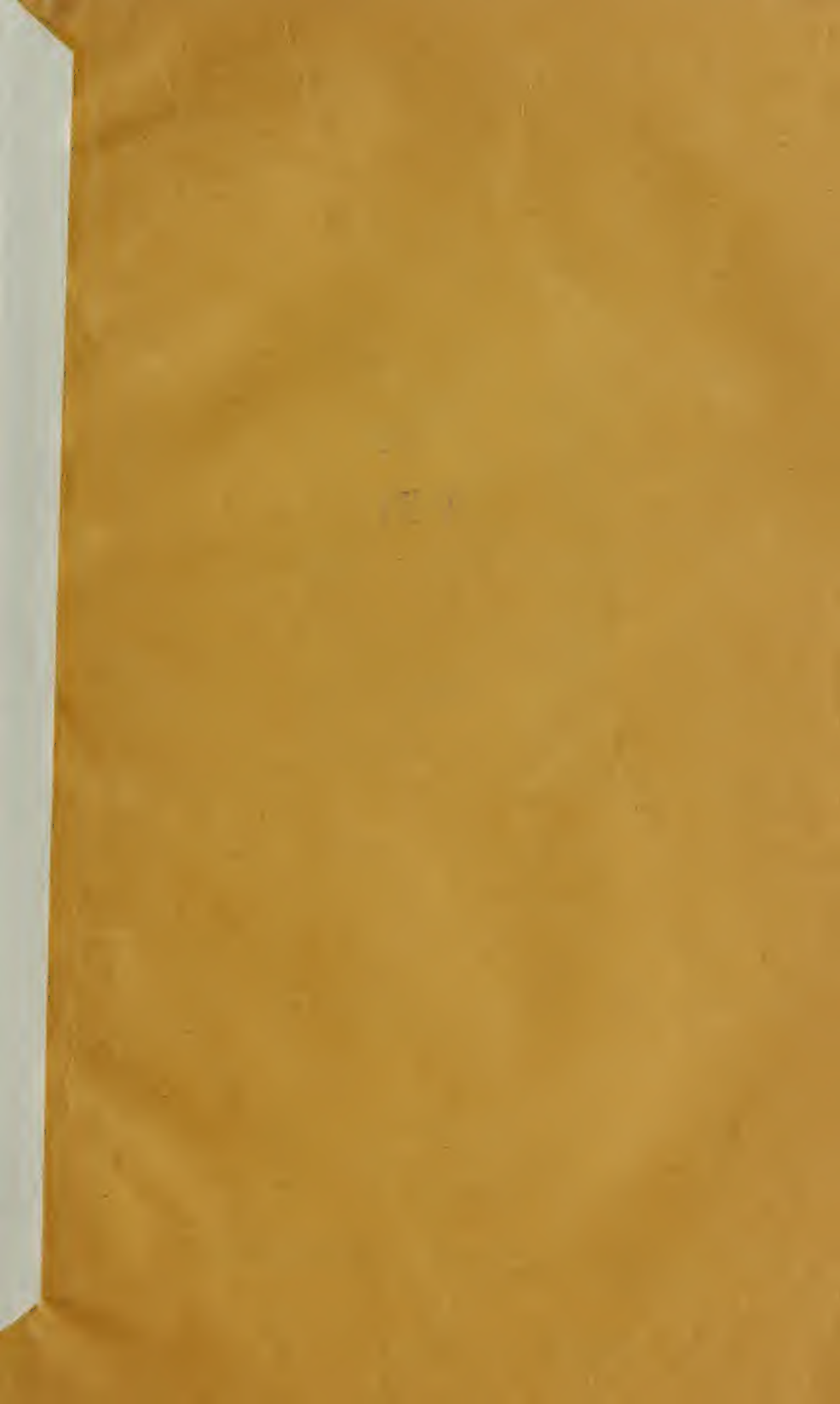

3 1761 07967854 6

Gangesa
Tattvacintamani-didhiti-
vivrti

B
132
N8G3
1910
v. 1
pt. 7

BIBLIOTHECA INDICA :

A

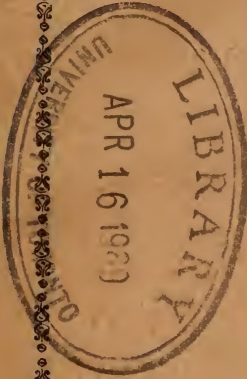
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1333

तच्चचिन्तामणि-दीधिति-विवृतिः

B
132
N863
1910
V. 1
Pt. 7

TATTVACINTĀMANI DIDHITI-VIVRITI

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMAKHYANATHA TARKAVAG'SA,

Late Professor, Sanskrit College.

VOLUME I. FASCICULUS VII.

Calcutta,

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET.

1912.

श्रीलक्ष्मी-संस्कृत-पुस्तकालय

पा० राकम नं० ८, बनारस-१

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—som
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	Rs. 1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each ...	14	6
Aitereya Lochana. ...	2	0
Amarkośha, Fasc. 1 ...	2	0
*Aṅg Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each ...	2	8
Anumana Didhiti Prasariṇī, Fasc. 1 @ /10/- ...	1	4
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Atmatattaviveka, Fasc. I. ...	0	10
Aḡvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-10 ; Vol. II, Fasc. 1-10 @ /1/ each ...	20	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol II, Fasc. 1 @ /10/ each ...	1	14
Bandhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	5	0
Bhāsavrittī ...	0	10
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...	4	6
Bauddhastotrāsaṅgraha ...	2	0
Brhaddevatā Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Brhadharma Purāṇa Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Crī Cantinātha Charita, Fasc. 1-3 ...	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. I-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/ ...	3	2
Ditto Vol. IX. Fasc. 1-2 ...	1	4
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part. I Fasc. 1-17 @ /10/ each ...	10	10
*Çaturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25 ; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each ...	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/ ...	1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each ...	8	12
*Çrauta Sūtra of Çāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each ...	10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	3	2
Gobhiliya Grihya Sūtra, Vol. I. @ /10/ each ...	3	2
Ditto Vol. II. Fasc. 1-2 @ 1/4/ each ...	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista ...	2	0
Ditto Grihya Sangraha ...	0	10
Haralata ...	1	14
Karmapradīph, Fasc. I ...	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	4	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each ...	6	10
Kiranaḡali, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each ...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each ...	19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ 1/4 ...	2	8
Manuṭikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Mārkaṇḡeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each ...	9	0
*Mīmāṅsā Darçana, Fasc. 10-19 @ /10/ each ...	6	4
*Mugdhabodha Vyākaraṇa, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8

केवलसंसर्गाभावत्वलाभायैवात्यन्तपदमिति दर्शयति, 'संसर्गाभावेति, 'तस्य' अत्यन्तपदस्य, अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तिं परिहर्तुमाह, 'विरहपदस्येति, 'तज्ज्ञानेति तदन्वितं अभावान्वितं यज्ज्ञानं तद्विबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वात् इत्यर्थः, अभावान्वये उपलक्षणज्ञानप्रभृतीनामेव विरहपदार्थघटकत्वं बोध्यम्, तेन नाभावपदवैयर्थ्यम् । एवञ्च तदभावग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वमेव तदभावप्रतियोगित्वमिति फलितं एतच्चान्योन्याभावप्रतियोगित्वसाधारणमेवेत्याह, 'प्रतिबध्नाति हीति, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिकप्रकारकनिश्चयस्याभावधीप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रतिबन्धकत्वं यदि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तदा प्रतियोगित्वान्तरप्रवेशादनवस्था इत्यतस्तदन्यथा निर्द्वैक्ति, 'प्रतिबन्धकत्वञ्चेति, 'अत्र' प्रतियोगितालक्षणे, अभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानयोरपि भिन्नकालावच्छेदेन एकत्रात्मनि एकक्षणावच्छेदेन च विभिन्नात्मनिवर्त्तमानत्वात् 'एककालावच्छेदेन एकत्रेति, कालपदं क्षणपरं, तेन स्थूलकालावच्छेदेन तयोरेकाधिकरणवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । अत्र एकत्रेत्यनतिप्रयोजनकं, अभावज्ञानाधिकरणक्षणावच्छेदेन तच्छून्यात्मनिष्ठप्रतियोगिज्ञानस्यासंग्रहेऽपि तज्ज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तियत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानव्यक्तिमादाय लक्षणगमनसम्भवात् । न च कालमात्रस्यैव परमेश्वरीयाभावज्ञानाधिकरणतया अभावज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तिज्ञानाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अभावज्ञानावच्छेदकक्षणावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्य एककालावच्छेदेनावर्त्तमानत्वस्य निवेशे नित्यस्य भगवज्ज्ञानस्य कालविशेषानवच्छिन्नतया सर्वत्र

प्रतियोगिज्ञाने तादृशवृत्तिकत्वानियमात् । घटाद्यभावज्ञानाद्य-
वच्छेदकक्षणवच्छिन्नपटादिज्ञानव्यक्तिमादायातिप्रसङ्गस्तु एक-
क्षणावच्छेदेन घटाद्यभावज्ञानाधिकरणवृत्तिपटादिज्ञानस्यापि सत्त्वे-
नातिप्रसङ्गवदभावपदस्य स्वाभावपरतयैव वारणीय इत्यवधेयम् ।
न चैवं सति एकक्षणवच्छिन्नत्वं परित्यज्य एकाधिकरणवृत्तित्व-
निवेशेनापि निर्व्याहसम्भवः एकपुरुषीयघटाद्यभावज्ञानव्यधि-
करणपुरुषान्तरीयघटादिज्ञानमादायैव घटादौ तदभावप्रतियोगि-
त्वोपपत्तेरिति वाच्यम् । अभावज्ञानस्य हि घटाद्यभावज्ञानत्वेनैव
निवेशान्न तत्तद्व्यक्तित्वादिना तथाच घटाद्यभावज्ञानव्यधिकरण-
घटादिज्ञानमेव दुर्लभं सर्वेषामेवात्मनां कदाचिद्दुघटाद्यभावज्ञानव-
त्त्वात् इत्येकक्षणवच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । न च तदधिकर-
णवृत्तित्वशरीरे प्रतियोगितायां तदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नत्व-
निवेशनमफलं तदधिकरणवृत्तित्वप्रतियोगिताकाभावनिवेशेना-
प्युपपत्तेः घटाभावज्ञानवदवृत्तिपटादिज्ञाने तद्वृत्तित्वप्रतियोगि-
कतद्विशेषाभावादिसत्त्वेऽपि स्वाभावस्य निवेशनीयतया अति-
प्रसङ्गानवकाशात् तथाच घटादिज्ञाने घटाभावादिज्ञानाधि-
करणवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तदप्रतियोगिकाभावसौलभ्यात् घटादेः
स्वाभावप्रतियोगित्वमुपपद्यत एवेति वाच्यम् । तदधिकरणवृत्ति-
त्वनिष्ठप्रतियोगितायाः प्रकारतया निवेशे प्रतियोगित्वज्ञानस्य
प्रतियोगित्वान्तरज्ञानापेक्षया दुर्ज्ञेयतापत्त्या अभावे तादृशः
प्रतियोगितायाः सम्बन्धतया निवेश्यतया प्रतियोगिताया यत्र
प्रतियोगिसंसर्गतया प्रवेशस्तत्र प्रतियोगिप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्न-

त्वभानस्यावश्यकतया तदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतिबन्धकतारूपतया एकक्षणावच्छिन्नत्वानिवेशे उक्तानुपपत्तेरनुज्ञारादित्यवधेयम् (१) । अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकातिप्रसक्तिं निराकर्तुमाह, 'अभावपदस्य चेति, 'स्वाभावपरत्वादिति, तथाच स्वीयोयोऽभावः स्वनिष्ठं तद्विरहत्वमेव स्वस्य तदभावप्रतियोगित्वं, घटान्योन्याभावश्च न घटत्वाभाव इति घटत्वादिनिष्ठं तद्विरहत्वं न तदप्रतियोगित्वमिति भावः । घट एव तदभावप्रतियोगीत्यादौ अभावपदं लक्षणया घटादिरूपसमभिव्याहृतपदार्थविशेषिताभावपरं, प्रतियोगिपदं ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वावच्छिन्नार्थकं, तदेकदेशज्ञाने वाभावविषयकत्वान्वयः, स्वत्वाननुगमेऽपि न प्रतियोगिपदशक्त्यानन्त्यप्रसङ्गः, न वा अभावपदार्थान्वयानुपपत्तिः इति ध्येयम् । सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य व्यापकताघटकप्रतियोगितायां अवश्यनिवेशनीयतया भेदप्रतियोगितामादायोक्तदोषासम्भवेन संसर्गाभावनिवेशवैयर्थ्यमित्यत्यन्तपदं सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वलाभार्थकतया एव व्याख्येयं तथाच प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्षणत्वेऽपि न क्षतिरित्याह, 'वस्तुतस्त्वित्यादिना, 'एकसम्बन्धावच्छिन्नाया इति, तथाच साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वनिवेशे प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव साध्यवन्निष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धिः । न चायोगो-

(१) न चैवमित्यादिः इत्यवधेयमित्यन्तः पाठः कश्चिंश्चिदादर्शपुस्तके नास्ति ।

लकभेदत्वादिकमेव तथा धूमादिमति संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धा-
वच्छिन्नायोगोलकभेदाद्यभावसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगितायां लाघ-
वेन शुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वोपगमात् इति वाच्यम् । विययिता-
सम्बन्धन कालिकसम्बन्धेन वा अयोगोलकभेदाभावस्य प्रतियोगि-
तायामेवायोगोलकभेदत्वादेरवच्छेदकतया तस्य साध्यवन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वासम्भवात् अयोगोलकभेदाविषयकभेदा-
न्तरविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धेन भेदत्वरूपसामान्यधर्मावच्छि-
न्नाभावासम्भवेन तत्साधारणतादृशसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकभेदा-
द्यभावस्य भेदसामान्यानधिकरणदेशाप्रसिद्धया कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नाभावासम्भवेन अयोगोलकावच्छेदेन काल-
वृत्तेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकभेदाद्यभावस्य च शुद्धभेद-
त्वादेरवच्छेदकत्वायोगात् । यदि च यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं निवेश्य अयोगोलकभेदत्वादेस्तथात्वमुप-
पद्यते, तदा वङ्गिमान् धूमादित्यादौ वङ्ग्यादिमन्निष्ठसंयोगसम-
वाय-दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता(१)नवच्छेदकधूमा-
दिमन्निष्ठसमवाय-संयोग-दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगिता(२)वच्छेदक-वङ्गित्व-द्रव्यत्वत्व-द्भेदभेदत्वाद्यवच्छिन्न-
स्थोपाधितापत्तिरिति भावः । 'यत्सम्बन्धावच्छिन्नाया इति, तथाच
संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नवङ्ग्यादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकवङ्गित्वादेः साधनवन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता-

(१) संयोग-समवायादि-कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितेति पा० ।

(२) संयोग-समवाय-कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितेति पा० ।

नवच्छेदकत्वसम्भवात् धूमादिमन्निष्ठविशेषणताविशेषादिसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकायोगोलकभेदत्वादेर्वङ्गादिम-
न्निष्ठतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च न कश्चि-
द्दोष इति भावः । 'संमर्गाभावत्वमनुपादेयमेवेति अयोगोलभेदत्वा-
देर्धूमादिमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशेषणताविशि-
षादिसम्बन्धघटितनिरुक्तोपाधितावच्छेदकत्वस्य तत्राक्षतत्वात् इति
भावः । 'स च' अस्तरसः, 'व्यधिकरणसम्बन्धेनेति, तथाच तादृश-
व्यधिकरणसम्बन्धेन संयोगादिना यस्य रूपविशेषादेः क्वचिदपि
कस्यचिद्भ्रमो न जातस्तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रति-
योगित्वानुपपत्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगि-
प्रकारकज्ञानस्याभावधीविरोधित्वात् तादृशाभावधीप्रतिबन्धक-
ज्ञानस्यैवाप्रसिद्धेः । यद्यपि समानधर्मिकयोरेवाभाव-प्रतियोगि-
मत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभाव इति समानाधिकरण-
सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्थलेऽपि विरोधिनोरभाव-प्रतियोगिज्ञानयो-
रेकतरस्य भ्रमत्वनियम इति यादृशाभावस्य तदप्रतियोगिनो वा
भ्रमो न कदाचिदपि प्रसिद्धः तदभावप्रतियोगित्वाव्याप्तिः सम्भ-
वति तथापि समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभा-
वोपगमे भिन्नधर्मिकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्ततया
तादृशभ्रमात्मकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवति इति व्यधिक-
रणसम्बन्धावच्छिन्नाभावानुधावनम् । ननु प्रतिबन्धकत्वं न कारणी-
भूताभावप्रतियोगित्वमपित्वेककालावच्छेदेनैकत्रावर्त्तमानत्वमिति
प्रागेवोक्तम् एवञ्च यादृशव्यधिकरणसम्बन्धेन यस्य प्रतियोगिनो-

भ्रमोऽप्रसिद्धः तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतदभावज्ञानासमानकालीनत-
 त्प्रतियोगिविषयकसम्बन्धान्तरावगाहिप्रमामादायैव लक्षणसङ्गतिः
 सम्भवतीत्यतो दूषणान्तरमाह, 'स्वाभावेति, सम्बन्धित्वस्य नियम-
 घटिततया गौरवादाह, 'स्वाभावज्ञानेति, 'लघोरित्यस्य स्वाभाव-
 ग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वापेक्षयेत्यादिः, 'सर्वत्र सम्भवित्वादिति
 सर्वत्र प्रतियोगितास्वरूपत्वसम्भवादित्यर्थः, तदभावज्ञानविषयोदा-
 सीनेऽतिप्रसङ्गस्य स्वांशिनैवायोगात् (१) इति भावः । ननु तथैवा-
 स्त्वित्यत आह, 'स्वाभावेत्यत्रेति, 'स्वाभावेत्यादाविति पाठे यथा-
 श्रुतविरहत्वनिवेशपक्षे अभावविरहस्येत्यस्य परिग्रहः, 'षष्ठ्यर्थप्रति-
 योगिताया इति, स्वस्याभावः स्वाभावः स्वाभाव इति षष्ठ्यर्थस्य
 प्रतियोगित्वातिरिक्तानतिप्रसक्तसम्बन्धस्य दुर्वचत्वात् इति भावः ।
 'तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैवेति, अन्यथा आत्माश्रयादिति भावः ।
 यद्यपि 'स्वाभावेत्यत्र प्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया निवेशे सम्ब-
 न्धज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिहेतुतया 'स्वाभावेत्यत्र स्वाभावा-
 भावत्वरूपप्रतियोगितानिवेशेऽपि तज्ज्ञानात् पूर्वं न तज्ज्ञाना-
 पेक्षति न दुर्ज्ञेयता । तथापि विशिष्टसम्बन्धे सम्बन्धस्यापि घटकतया
 सम्बन्धविधया भासमानस्य तस्य शरीरेऽपि तस्य सम्बन्धविधया
 भानं तादृशरीत्या भानान्तर्गतमपि सम्बन्धविधया तज्ज्ञानमिति
 विषयतानवस्था दुर्ज्ञेयैव । 'तथात्वौचित्यात्' प्रतियोगितौचित्यात् ।
 न चाभावे स्वस्य सम्बन्धानुयोगिता न तु प्रतियोगिता सा च
 स्वरूपसम्बन्धरूपैवास्तां प्रतियोगिता तु निरुक्तरूपेत्याशङ्क्य, अनु-

(१) स्वांशनिवेशेनैवायोगादिति पा० ।

योगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वे निरुक्तापेक्षया लघोस्तन्निरूपकत्वस्यैव प्रतियोगितात्वौचित्यात् । प्रकारान्तरेण प्रतियोगिताप्रवेशमाह, 'अभावत्वेति, अभावत्वं, द्रव्यादिप्रतियोगिकभेदवत्त्वं, 'प्रतिबन्धकत्वम्' एकत्र वर्त्तमानत्वप्रतियोगिकाभाव इति भावः । नन्वभावादिव्यवहारगोचरत्वमेवाभावत्वं न तु प्रतियोगिताघटितनिरुक्तरूपमित्यत आह, 'तथाविधेति, 'विना प्रतियोगितामिति प्रतियोगितान्तर्भावमन्तरेणेत्यर्थः, तथाविधव्यवहारगोचरत्वम् अभावपदप्रतिपाद्यत्वं तत्पदशक्तिविषयत्वरूपं वा उभयथापि जन्यताघटितं प्रतिपाद्यत्वस्य जन्यप्रतिपत्तिविषयत्वरूपत्वात्, तत्पदशक्तेश्च पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवदिच्छारूपत्वात्, जन्यता च व्याप्तिघटिता, तस्याश्च प्रतियोगिताघटितत्वादिति भावः । एवञ्च प्रतियोगिता स्वरूपसम्बन्धविशेष इति पूर्वमत एव मणिकारस्य निर्भर इति सूचितम् । इदमवधेयं घटो नास्तीत्यादिबुद्धावभावांश्च प्रतियोगिनः प्रकारतया भानान्मण्यभावादेः कारणत्वे प्रतियोगिनोऽवच्छेदत्वाच्चाभावनिष्ठप्रतियोगित्वनिरूपितानुयोगित्वाख्यस्वरूपसम्बन्धोऽवश्यमङ्गीकार्यः प्रतियोगिन्यभावविशिष्टबुद्धात्मकोऽभावीयो घटइत्यादिप्रत्ययस्तु नानुभवसिद्धः इत्यभावीयप्रतियोगित्वाख्यस्वरूपसम्बन्धे मानाभावः प्रतियोगिव्यवहारस्तु अनुयोगितानिरूपकत्वमेवावलम्बते ध्वंसस्य च प्रतियोगिनिष्ठप्रत्यासत्त्या प्रतियोगिजन्यत्वानुरोधेन तस्य प्रतियोगिनिष्ठसम्बन्धोपगम आवश्यक इति चेदस्तु, तथाप्यभावान्तरस्य तादृशसम्बन्धो निःप्रमाणक एव । न च जन्तुत्वस्य

यत्र कार्यतावच्छेदकता तत्र प्रागभावनिष्ठानुयोगितानिरूपकत्वापेक्षया प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावे तस्य तस्य तथात्वे लाघवात् प्रागभावस्यापि तादृशसम्बन्धः सिद्ध इति वाच्यम् । तत्र निरूपकतासम्बन्धेनानुयोगिताविशेषरूपप्रागभावत्वस्यैवावच्छेदकत्वोपगमात् । अन्यथा प्रागभावनिष्ठात्यन्ताभावादिभेदस्याधिकरणस्वरूपतामते जन्यत्वस्यात्यन्ताभावादिसाधारण्यपत्तेः गौरवाच्चेति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं तदिति चेन्न, सोपाधेरपि तथात्वात्, तथाहि साधनस्य वङ्गेऽव्यापकं यावदाद्रेऽन्तत् प्रत्येकमव्यापकं साध्यधूमस्य द्वितीये साध्यधूमस्य व्यापकमाद्रेऽन्तत् तद्व्यापकं महानसीयवङ्गेः । नापि साध्यं यावद्वाभिचारि तदव्यभिचारित्वमनौपाधिकत्वं, साध्याव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वसम्भवात्, तच्च दूषितम् । नापि कार्त्स्न्येन सम्बन्धोव्याप्तिः एकव्यक्तिके तदभावात् नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकवङ्गावभावात् । अतएव न कार्त्स्न्येन साध्येन सम्बन्धोव्याप्तिः विषमव्याप्ते तदभावाच्च । न च यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः, साधनाश्रये

महानसादौ सकले प्रत्येकं वङ्गेराश्रितत्वाभावात् ।
नापि साधनसमानाधिकरणयावद्ब्रह्मसमानाधिकरण-
साध्यसमानाधिकरण्यं, यावद्ब्रह्मसमानाधिकरण्यं हि
यावत्तद्ब्रह्माधिकरणाधिकरणत्वं तच्चाप्रसिद्धं साधन-
समानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतिः ।
नापि स्वाभाविकः सम्बन्धोव्याप्तिः, स्वभावजन्यत्वे तदा-
श्रितत्वादौ वा अव्याप्तातिव्याप्तिः । नाप्यविनाभावः,
केवलान्वयिन्यभावात् । अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः
व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि केनचित् सह व्याप्तित्वात्
धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्व्वक्तव्येति तन्न, लिङ्ग-
परामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभि-
धानस्यार्थान्तरत्वात् । न च सम्बन्धमात्रं तथा, तद्-
बोधादनुमित्यनुत्पत्तेः ।

दीधितिः ।

यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य । 'तथाही-
त्यादि, यत्समानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छे-
दकं यावत् साध्यसमानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकम् साध्यसमानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणाल्यन्ताभाव-

प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोषइति
 ध्येयम् । प्रतियोगितयोश्चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं वा वक्त-
 व्यम् तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यत्किञ्चित्स-
 म्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणान्यन्ताभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमाना-
 धिकरणान्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धा-
 न्तरावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
 छेदकत्वेऽपि च न क्षतिः । व्यभिचारिणि तु यदा-
 धिकरणे व्यभिचारो विशेषणताविशेषावच्छिन्नतन्नि-
 ष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमा-
 विषयत्वत्वम् विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः ।
 वस्तुतो हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकं यावद्दृश्यवच्छिन्नसमानाधिकरणान्यो-
 न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्वर्मावच्छिन्नसामाना-
 धिकरण्यम् साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियो-
 गितानवच्छेदकं यावत्स्वसमानाधिकरणान्योन्याभाव-
 प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वं वा व्याप्तिरिति ध्येयम् ।
 'साध्यमिति यावतां तेषामित्यर्थः । 'दूषितं' केवलान्व-

यिन्यव्याप्ता, सा च यथोक्तलक्षणेऽपि गौरवं परमति-
रिच्यत इति । कात्स्न्यं साधनस्य, साध्यस्य, साध्याश्रयस्य,
साध्यसमानाधिकरणस्य, साधनाश्रयस्य, साधनसमाना-
धिकरणस्य वा, आद्ये क्लृप्त्साधनसामानाधिकरण्यं
साध्ये, क्लृप्त्स्येषु साधनेषु साध्यसामानाधिकरण्यं वार्यः,
प्रथमे 'एकेति, 'नानेति च, व्याप्तेश्चाहेतुवृत्तित्वम् पृथिवी
पृथिवीत्वव्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च । अतएव ने-
तरः । अर्थाभिधानपूर्वकं द्वितीयं निरस्यति, 'अतएवेति,
'अतएव' एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेरेव, विषमव्याप्ते सम-
व्याप्तेऽपि च संख्यापरिमाणादावेकत्वं साधने सकल-
साध्यसम्बन्धस्याभावात् भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादि-
त्यादौ । तृतीये च साध्याश्रययावहुत्तित्वं, चतुर्थे साध्य-
समानाधिकरणयावत्सामानाधिकरण्यमर्थः, तत्र च
यथासम्भवमेकमावहृत्तिसाध्यके वङ्गादौ साध्ये धुमा-
दावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्वादौ । अर्थपरिष्कारपूर्वकं
पञ्चमं निरस्यति, 'नचेति । एकमावहृत्तिसाधने चा-
व्याप्तिश्च, तथैव षष्ठं निरस्यति, 'नापीति, तादृशानां
सर्वेषां महानसत्त्वादौनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामा-
नाधिकरण्यानि न कुत्रापि वङ्गौ । अथ यद्वर्मावच्छिन्न-

सामानाधिकरण्यत्वेन साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं तद्वर्मावलीढसामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत्, इतोऽपि लघुतया साधनव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयिष्यते। 'अविनेति, साध्यं विना साध्याभाववति योभावोवृत्तिस्तद्विरहः साध्यं विना अभावः साध्याभावव्यापकीभूता भावप्रतियोगित्वमिति वा। 'अथेति, 'सम्बन्धः' सामानाधिकरण्यं व्यभिचारिसम्बन्धस्य केनचित्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेन धूमादेरपि द्रव्यत्वादिना वज्जिव्यापकत्वात्। 'तद्विधादिति। नच व्यभिचाराग्रहसहकृतस्तद्विधास्तथा, व्यभिचार-तद्वातिरेकयोः अनुपस्थितावपि सामानाधिकरण्यधर्मवत्ताज्ञानमात्रादनुमित्यनुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् हेत्वन्तरे तत्रैव च रूपान्तरेण व्यभिचाराग्रहे हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽप्यनुमित्यनुत्पादाच्च, विवदन्ते च सामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव हेतुतायां, व्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूतसामाधिकरण्यज्ञाने लाघवेनाव्यभिचारस्य विषयतयावच्छेदकत्वमुचितम्। नच व्यभिचारसंशयेऽनुमित्यनुत्पादादव्यभिचारनिश्चयत्वेन कारणत्वोक्तौ गौरवम्, व्यभिचारज्ञानस्य हि भ्रम-

त्वनिश्चयदशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरोधित्वं वाच्यम् अव्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रमत्वशङ्कायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्यैव हेतुत्वमिति तवैव गौरवात् नानाविधव्यभिचारज्ञानाभावानां नियतपूर्ववर्तित्वेन क्लृप्तानामपि हेतुत्वमपेक्ष्य वक्ष्यमाणैकविधाव्यभिचारज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमित्यप्याहुः ।

गादाधरी विवृतिः ।

‘यत्साध्यस्येत्यत्र कर्मधारयसमासे व्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वानुपपत्तिः इति षष्ठीतत्पुरुषमवलम्ब्य व्याचष्टे, ‘यत्समानाधिकरणेति, ‘तथा-हीत्यादिना दर्शितमुभयविधानौपाधिकत्वस्य सोपाधौ अतिप्रसङ्गमुद्हरति, ‘यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावित्यादिना, अत्यन्तपदानि तत्पदमस्तीत्युपात्तानि न तु विवक्षितार्थकानि, सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया अग्रे विशेषणीयत्वेन व्याहृत्यभावात् । ‘नोक्तदोष इति, आर्द्रेन्धनायोगोलकान्यत्वादीनां धूमादिरूपसाध्यवन्निष्ठतत्तद्गतिव्योभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वेऽपि तत्त्वस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् तादृशधर्मस्य महानसीयवङ्गादिरूपयत्क्विसिद्धसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभाववत्त्वाभावादिति भावः । ‘एकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमिति साध-

नसमानाधिकरणाभावीययद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वं यस्य तस्य साध्यवन्निष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वं साध्यवन्निष्ठाभावीययद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 नवच्छेदकत्वं यस्य तस्य साधनवन्निष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्न-
 प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्येवं विवक्षणीयमित्यर्थः । विशेषणता-
 विशेषसम्बन्धमात्रनिवेशेनैव सामञ्जस्ये सम्बन्धान्तरनिवेशनमफल-
 मित्याशयेनाह, 'विशेषणतेति । प्रथमलक्षणे सम्बन्धविवक्षायाः
 फलमाह, 'प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैवेति, मात्रपदं कृत्स्नार्थकं,
 तथाच सुतरां साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
 कसामान्यस्य साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
 मिति सम्बन्धाविवक्षणे अतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । लघुधर्म-
 समनियतगुरुधर्मस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
 सम्भवात् धर्ममात्रमुपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकधर्मानुधावनम् ।
 यद्यपि कम्बुग्रीवादिमत्तादेरपि विषयितासम्बन्धावच्छिन्नतद्वि-
 शिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सम्भवति घटत्वादिविशिष्ट-
 विषयकेऽपि कम्बुग्रीवादिमत्ताद्यप्रकारकज्ञानादौ तद्विशिष्टस्य
 विषयितासम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेन लघुघटत्वादेस्तत्रप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वसम्भवात् तथापि विषयिताया हृत्यनियामकत्वेना-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वं नास्तीत्यभिप्रायेणेदम् । द्वितीय-
 लक्षणे सम्बन्धविवक्षाफलं दर्शयति, 'एकसम्बन्धेति, तथाच यदि
 यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितान-
 वच्छेदकं यत् तत्र साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-

सामान्यावच्छेदकत्वाभावो विवक्ष्यते तदा असम्भवः स्यादिति भावः । यदि साधनसमानाधिकरणाभावीययत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो निवेश्यते तत्र उभयदल-
 एव प्रतियोगितासामान्यं वा तदा पुनरतिव्याप्तिरेवेति हृदयम् । उभयलक्षण एव सम्बन्धविवक्षणे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारण-
 प्रकारं दर्शयति, 'व्यभिचारिणि त्विति, 'तन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
 च्छेदकमिति, तथाच साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकेषु साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेषु यावत्साध्यवत्त्व-
 प्रकारकप्रमाविषयत्वत्वान्तर्भावात् तत्र साध्यवन्निष्ठाभावप्रति-
 योगितावच्छेदकत्व-साधनवन्निष्ठाभाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वयोर-
 भावाल्लक्षणे नातिव्याप्तिरिति भावः । अत्यन्ताभावघटितयावत्-
 साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यसमानाधिकरण्य-यावत्साध्यव्यापक-
 व्यापकत्वयोरभावप्रतियोगितावच्छेदसम्बन्धविशेषघटितत्वेन गुरु-
 तया तदघटितमन्योन्याभावगर्भलक्षणद्वयमाह, 'वस्तुत इति,
 यद्यप्यन्योन्यभावगर्भलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकयोरेकसम्ब-
 न्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा निवेशन-
 मावश्यकमन्यथा अयोगोलोकान्यत्वादेरपि धूमाद्यात्मकसाध्यवन्नि-
 ष्टस्य विषयितादिसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
 तया अतिप्रसङ्गात् अत्यन्ताभावघटितलक्षणे च तादृशसम्बन्धेन
 चायोगोलकभेदत्वावच्छिन्नज्ञानादेर्योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगिताव-
 च्छेदकतामादायातिप्रसङ्गी न सम्भवति विशेषणताविशेषसम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशाभावस्य प्रतियोगितायां शुद्ध-

भेदत्वादेरवच्छेदकत्वसम्भवेन गुरोरयोगोलकभेदत्वादेरनवच्छेदक-
 त्वादिति तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशो
 नास्ति तथाचान्योन्याभावगर्भव्याप्तौ लाघवानवकाशः, तथापि
 गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते अत्यन्ताभावगर्भलक्षणेऽपि
 प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनमावश्यकम् एवञ्च
 भेदत्वादेर्विषयितासम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वे अयोगोलक-
 भेदत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वनिर्व्वाहः विशेष्यपर्याप्तस्यापि
 विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमादिति तादृशधर्मस्य साध्यव्या-
 पकतावच्छेदकत्वनिर्व्वाहाद्वितीये अत्यन्ताभावघटितलक्षणे तन्नि-
 वेशस्यावश्यकता सर्व्वथैवेत्यभिप्रायेणेदम् । 'वस्तुतस्त्वित्यादिभ्रान्-
 त्तकल्पितः पाठ इत्यपि वदन्ति । 'यावदव्यभिचारितदव्यभि-
 चारित्वं इत्यत्रोभयत्र बहुव्रीहिभ्रमनिरासाय व्याचष्टे, 'यावतां
 तेषामिति, 'दूषितमित्यत्र केन दोषेणेत्याकाङ्क्षायां पूरयति,
 'केवलान्वयिन्यव्याप्तेति । साध्याव्यभिचारित्वमात्रे ध्रौव्ये केवलान्व-
 यिन्यव्याप्तिः प्रसज्यते इत्यत एव शेषं स्वार्थक्यं भविष्यतीत्याकाङ्क्षा-
 यामाह, 'सा चेति केवलान्वय्यव्याप्तिश्चेत्यर्थः, 'यथोक्तलक्षणे' यावतां
 साध्यमव्यभिचारि तेषामव्यभिचारित्वरूपे, केवलान्वयिसाध्यं व्यति-
 रेकिणो व्यभिचार्यैव केवलान्वयिनश्च व्यभिचार एवासिद्ध इति
 तदव्यभिचारित्वमपि तथेति साध्यं यस्याव्यभिचारि तादृशवस्तुनो-
 ऽप्रसिद्धेरिति भावः । 'कास्त्रेण सम्बन्ध इत्यत्र साधन-साध्य-साधना-
 श्रय-साधनसमानाधिकरणधर्मेषु कास्त्रविशेषणतापक्षाः मूलकता
 दूषिताः न तु साध्याश्रय-तत्समानाधिकरणयोस्तद्विशेषणत्वपक्षौ,

अतो न्यूनताभङ्गाय स्वमती दूषयितुं तावदन्तर्भाव्य वितर्कयति,
 'कात्स्न्यामित्यादिना, 'साधनसमानाधिकरणस्य वा', विवक्षितमिति
 शेषः । सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकं वक्तावभावात् इत्यभिधानेन
 साध्यानुयोगिककृत्स्नसाधनसम्बन्धस्य व्याप्तितापक्षस्य दूषणे मूलस्य
 तात्पर्यं प्रतीयते तथाच कृत्स्नसाधनानुयोगिकसाध्यसम्बन्धस्यादूष-
 णेन न्यूनतां परिहर्तुं तत्पक्षं दूषयिष्यन् साधनस्य कात्स्न्यामन्तर्भाव्य
 वितर्कयति, 'आद्य इति, प्रथमपक्षे मूलोक्तदूषणद्वयं सङ्गमव्याधिक-
 दूषणद्वयमाह, 'व्याप्तेऽप्येति, 'पृथिवीति, पृथिवीवृत्तिघटत्व-पटत्वा-
 दिसकलधर्माधिकरणाप्रसिद्ध्या सकलतत्सामानाधिकरण्याप्रसिद्धि-
 रतः पृथिवीवृत्तित्वमुपेक्ष्य तत्र व्यापकतानुधावनं, पृथिवीत्वव्याप-
 कत्वं पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमवृत्तिसाधा-
 रणमिति तेन रूपेण हेतुत्वे अद्वत्तेरपि सकलसाधनान्तर्गततया
 तदधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिप्रसक्तिरतो जातिपदं समवेता-
 र्थकं, 'अतएव' एकव्यक्तिसाधनाव्याप्तिसहितदर्शितातिव्याप्तेरेव,
 'इतरः' कृत्स्नः साधने साध्यसम्बन्धो व्याप्तिरितिपक्षः । 'द्वितीयं'
 साध्ये कात्स्न्याविशेषणपक्षं, 'एकव्यक्तिके तदभावादित्यत्र एक-
 व्यक्तिपदं तादृशसाधनपरं, तस्य साधने कात्स्न्याविशेषणपक्षदूषण-
 परत्वात् । तथाचातएवेत्यस्य तादृशदूषणपरत्वासम्भवात् एक-
 व्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिपरतया व्याचष्टे, 'अतएवेति, न्यूनताभङ्गाय
 पूरयति, 'समव्याप्तेऽपि चेति, 'संख्यापरिमाणादौ' संख्यादि-
 साध्यकपरिमाणादौ, 'शब्दानिति, रूपादेः साध्यत्वे सकलतदधि-
 करणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरतः शब्दसाध्यकानुसरणं, तत्र गगन-

स्यैव सकलशब्दाधिकरणत्वात् । तृतीय-चतुर्थयोरर्थाभिधानपूर्वकं
दूषणमाह, 'तृतीये चेत्यादिना, एकमात्रवृत्तिसाध्यके यावत्साध्या-
श्रयाप्रसिद्धा दोषस्तृतीय एव न चतुर्थे वङ्गिमान् सत्त्वादित्यादौ
अतिव्याप्तिरपि तत्रैव, चतुर्थे यावत्साध्यसमानाधिकरणपर्वतत्व-
महानसत्त्वाद्यधिकरणाप्रसिद्धा तदनवकाशात् अतः 'यथा-
सम्भवमिति, 'धूमादावव्याप्तिरिति, सकलवङ्गिमति प्रत्येकधूमस्या-
वृत्तेः वङ्गिसमानाधिकरणयावदध्माधिकरणाप्रसिद्धेति भावः ।
'सत्त्वादावित्यत्र वङ्गादिसाध्य इत्यनुषज्यते । पञ्चमे यथाश्रुते
यावत्साधनाश्रयसम्बन्धः साध्ये लभ्यते तावता व्याप्तेः साधननिष्ठ-
त्वानिर्वाह इति तन्निर्वाहाय तादृशसाध्यसामानाधिकरण्यस्या-
धिकस्य निवेशनमेव 'अर्थपरिष्कारः', स्वयमधिकदूषणमाह, 'एक-
मात्रवृत्तिसाधन इति, यावत्साधनाश्रयाप्रसिद्धेरिति भावः ।
'तथैव' अर्थपरिष्कारपूर्वकमेव, अत्रापि यथाश्रुते कृत्स्नसाधन-
सामानाधिकरण्यं साध्ये लभ्यते व्याप्तेर्हेतुनिष्ठतासम्पादनाय तत्-
सामानाधिकरण्यस्याधिकस्य निवेशनैव परिष्कार इति बोध्यम् ।
ननु साधनसमानाधिकरणानां मिथो विरुद्धानां एकाधिकरणा-
प्रसिद्धावपि तेषां प्रत्येकसामानाधिकरण्यमेव साध्ये निवेश्यमिति
न मूनीक्तदोषावसर इत्यत आह, 'तादृशानामिति साधनसमाना-
धिकरणानामित्यर्थः, 'न कुत्रापि वङ्गाविति, साध्यतावच्छेदके
तदध्मसमानाधिकरणवृत्तित्वं निवेश्य तद्दोषोद्धारोऽपि नानाधर्माव-
च्छिन्नसाध्यके दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ कुत्रापि दण्डा-
दिव्यक्तौ साध्यसमानाधिकरणानां सर्वेषां प्रत्येकसमानाधिक-

रणवृत्तित्वासम्भवेनैवाव्याप्तिर्विधीया । साधनसमानाधिकरणाः सर्वे
यादृशसाध्यसमानाधिकरणास्तादृशसाध्यसमानाधिकरणमित्यर्थे न
कोऽपि दोषः इत्याशङ्कते, 'अथेति, तत्तद्व्यक्तित्वादिना साध्यं
चेद् व्यापकतावच्छेदककोटी निवेश्यते तदा नानाव्यक्तिसाध्य-
कोऽव्याप्तिरतो यद्वर्गपदं प्रकृतसाध्यतावच्छेदकपरं, विशिष्टसत्ता-
वान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टाधिकरणतागर्भ-
सामानाधिकरण्यं प्रवेश्यमित्येतन्नाभाय आश्रयपदमुपेक्ष्य अव-
च्छिन्नपदं, धूमादिसामानाधिकरण्यस्यापि प्रमेयत्वादिना वङ्गा-
दिसामानाधिकरण्यव्यापकतया अतिप्रसङ्ग इति तादृशसामाना-
धिकरण्यत्वे व्यापकतावच्छेदकत्वपर्यन्तानुसरणं, साधनसामाना-
धिकरण्यव्यापकत्वं साधनतावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्य-
त्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वं, तेन धूमादिसामानाधिकरण्यत्वेन
तद्वङ्गादिसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वेऽपि गुण-
त्वादिसाधारणं विशिष्टसत्तात्वाश्रयसमानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं
प्रति द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यत्वेनाव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः ।
परिष्कारस्यावश्यापेक्षणीयत्वे एतदपेक्षया लघोः क्तत्ससाधना-
श्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धस्य व्यापकत्वरूपक्तत्सपदार्थमन्तर्भाव्य परि-
ष्कार एवोचितः, स च सिद्धान्तग्रन्थ एव करिष्यते इत्याह,
'इतोऽपीति', तथाच इदानीं यथाश्रुतार्थदूषणपर एव मूलग्रन्थ-
इति नासङ्गतिरिति भावः । मूलोक्तसिद्धान्तलक्षणन्वन्योन्याभाव-
स्याव्याप्यवृत्तितामते द्रव्यनिष्ठसंयोगाभावोऽपि प्रतियोग्यनधि-
करणीभूतहेत्वधिकरणवृत्तिरिति संयोगिद्रव्यत्वादित्यादावव्याप्या

दूषयित्वा साधनसमानाधिकरणधर्मे कात्स्न्याविशेषणपक्ष एव दी-
धितिकारिणाग्रे अवलम्बनीयः अभाववदर्थकं विनापदमत्र सप्तम्य-
न्तमित्याशयेन व्याचष्टे, 'साध्याभाववतीति, साध्याभाववदवृत्ति-
त्वमिति प्रथमलक्षणे साध्याभाववदवृत्तिभेदो विवक्षितः अत्र तच्चा-
त्यन्ताभाव इति भेद इति भावः । सत्तावान् जातेरित्यादौ
साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरि-
त्यतोऽविनाभावमन्यथा व्याचष्टे, 'साध्यं विना अभाव इति, तथाच
नञः व्यत्यासः कार्य इति भावः । विनाशब्दार्थोऽभाव एव न तु
तद्द्वान् तस्य च निपातार्थतया प्रयुक्तत्वसम्बन्धेनाभावे साक्षादे-
वान्वयः, प्रयुक्तत्वञ्च व्यापकत्वमित्याशयेनाह, 'साध्याभावव्याप-
केति, साध्यस्य संयोगादिसम्बन्धो न तदीयव्याप्तिरतो व्याचष्टे,
'सामानाधिकरण्यमिति, मूले 'व्यभिचारिसम्बन्धस्येति तद्व्यभि-
चारिनिष्ठतदीयसम्बन्धस्येत्यर्थः, 'केनचित् सहव्याप्तित्वादित्यत्रा-
न्यदीयव्याप्तित्वं प्रतीयते तच्च न सम्भवतीति व्याचष्टे, 'किञ्चि-
द्वूपेति, तथाच रूपान्तरावच्छिन्नतद्व्याप्तित्वादित्यर्थः, तदेव दर्श-
यति, 'धूमादेरपीति, 'व्यापकत्वात्' व्याप्तिनिरूपकत्वात्, तथाच
वङ्गादौ धूमादिव्याप्तिरिष्टैवेति भावः । मूले 'तद्व्यभिधादिति
केवलसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानादित्यर्थः, 'अनु-
मित्यनुदयादिति अनुमित्युदयोपगमासम्भवात्, तथा सति
द्रव्यत्वादिहेतुना ऋदादावप्यभ्रान्तानां वङ्गाद्यनुमानोपपत्तेः
उदाहरणे वीक्षितयत्पदप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेः व्यभिचारस्य हेत्वा-
भामतानुपपत्तेः सर्वत्र मेयत्वादिना सत्यतिपक्षापत्तेश्चेति

भावः । ननु व्यभिचारज्ञानाभावः साक्षादेवानुमितिहेतुर्व्याच्यः
तथाच साध्याभावव्यभिचारिमेयत्वादेन सत्यतिपक्षोपधायकत्व-
प्रसङ्गः (१) न व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः व्यभिचारशङ्का-
निवर्त्तनेनैव उदाहरणे वीष्पापदप्रयोग इत्याशङ्कते, 'न चेति,
'तद्बोधः' साध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताबोधः, 'सर्व्वा-
नुभवसिद्धत्वादिति, तथाच तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः । एव-
ञ्चैतन्मते कोटिहयसहचरितधर्महयदर्शनात् उभयत्र व्यभिचारा-
ग्रहे संशयानुमितिप्रसङ्गोऽपि दुर्ञ्चारः विपरीतकोटिसमाना-
धिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्य विशिष्टबुद्धाविरोधित्वात् अन्यथा
साधारणधर्मदर्शनाधीनप्रत्यक्षसंशयस्याप्युच्छेदप्रसङ्गात् । व्यभि-
चारज्ञानाभावहेतुत्वं सम्भवदुक्तिकमपि नेत्याह, 'हेत्वन्तर इति
द्रव्यत्वादौ वङ्गादिव्यभिरग्रहदशायां धूमादिलिङ्गकवङ्गाद्यनु-
मितेरुत्पादादित्यर्थः, तथाच तत्साध्यकानुमितेस्तत्साध्यनिरूपित-
व्यभिचाराग्रहव्यभिचारित्वान्न तत्र हेतुतासम्भव इति भावः ।
ननु तल्लिङ्गक-तत्साध्यकानुमितित्वस्य तल्लिङ्गधर्मिकव्यभिचार-
ज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे नायं व्यभिचार इत्यत आह,
'तत्रैवेति, हेताविति शेषः, 'रूपान्तरेणेति द्रव्यत्वादिप्रकारेण
व्यभिचारग्रहे धूमत्वाद्यवच्छिन्नतल्लिङ्गकानुमित्युत्पत्तेरित्यर्थः । ननु
तद्वर्मावच्छिन्नलिङ्गकाऽनुमितित्वमेव तद्वर्मावच्छिन्नधर्मिकव्यभि-
चारज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा सति नोक्तदोषावसर-
इत्यत आह, 'हेतुतावच्छेदकाग्रह इति धूमत्वादिप्रकारेण पक्षधर्म-

(१) सत्यतिपक्षोपधायकत्वप्रसङ्ग इति पा० ।

ताज्ञानं विनापि अयमालोकी धूमी वा इत्यादिसन्देहदशायां वङ्ग-
व्याप्यवान् अयमिति व्याप्तिप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्युत्-
पत्तेरित्यर्थः, तथाच तादृशानुमितौ व्यभिचारग्रहप्रतिबध्दता-
वच्छेदकनिरुक्तधर्मानाक्रान्तायाम् अव्यभिचारग्रहस्य हेतुताया-
आवश्यकत्वेन व्यभिचाराग्रहहेतुत्वं न कुत्रापि कल्पयितुमुचितम् ।
न चाव्यभिचारस्य केवलान्वयिस्थलेऽप्रसिद्धा व्यतिरेकिस्थले-
ऽपि केवलान्वयित्वभ्रमदशायां दुर्यहतया तत्र व्यभिचारज्ञा-
नाभावसहकृतसामानाधिकरण्यज्ञानादेवानुमितिरुपगन्तव्या इति
वाच्यम् । स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतारूपस्य
सिद्धान्तग्रन्थनिर्वाच्यस्याव्यभिचारस्य सर्वत्रैव सुग्रहत्वात् । साध्यस्य
केवलान्वयित्वग्रहदशायाम् अनुमितिमनङ्गीकुर्व्वाणैः साध्याभाव-
वददृष्टित्वरूपाव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिसामान्यहेतुतास्वीकारेऽपि
बाधकाभावादिति भावः । ननु हेतुतावच्छेदकाग्रहस्थले साध्य-
सामानाधिकरण्यप्रकारकव्यभिचारग्रहाभावसहकृतसाध्यसामाना-
धिकरण्यप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादेवानुमितिः सम्भवति इति
तत्राप्यव्यभिचारज्ञानहेतुत्वम् असिद्धम् एवं 'स्वसमानाधिकरणे-
त्यादिसिद्धान्तग्रन्थनिर्वाच्यव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतायां रासभादि-
व्यावर्तकतत्तद्धेतुतावच्छेदकस्य साध्यसामानाधिकरण्यधर्मिता-
वच्छेदकविधया विषयिताया अवश्यं निवेशनीयतया हेतु-
तावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानं विना अनुमितिर्न भवत्येवेत्यत-
आह, 'विवदन्ते चेति, केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगन्तारोन्व्या-
इति शेषः, तथाच सामानाधिकरण्यज्ञानस्यापि हेतुता नाव्य-

भिचारज्ञानहेतुतावादिभिरुपगम्यते तन्मतापेक्षया अब्यभिचार-
ज्ञानस्थाने व्यभिचाराग्रहेहेतुत्वं कल्पयतः सामानाधिकरण्य-
मात्रस्य व्याप्तित्वं मन्यमानस्य मते गौरवाभावेऽपि साध्याभा-
ववदवृत्तित्वरूपाव्यभिचारज्ञानहेतुतावादिनवीनमतापेक्षया कार-
णताद्वयकल्पनेन गौरवं दुर्वारमेवेति भावः । हेतुव्यापकसाध्यसा-
मानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतावादिनां सिद्धान्तिनां मतेऽपि-
तन्मतापेक्षया लाघवमाह, 'व्यभिचारज्ञानेति, सिद्धान्तिमतेऽप्य-
व्यभिचारसामानाधिकरण्यज्ञानयोर्न कारणताद्वयम् अपि तु
स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपाव्यभिचारवि-
षयतानिरूपितत्वं साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टसाध्यतावच्छेदकविषयितायां निवेश्यते तथाच कारण-
ताया ऐक्याल्लाघवमक्षुण्णमेवेति भावः । इदन्त्ववधेयं पक्षभेदेन
साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानहेतुतानामानन्त्यात्तत्राव्यभिचार-
विषयतानिवेशेऽनन्तस्थलेऽवच्छेदकगौरवं निरुक्तसाध्यतावच्छेदक-
विषयतायां निरुक्ताव्यभिचारविषयतानिरूपितत्वं निरुक्ताव्यभि-
चारविषयतायां वा साध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वं निवे-
श्यते इत्यत्र विनिगमनाविरहेणानन्तपक्षभेदेनानन्तकारणताधिक्य-
चेति पक्षविशेषमनन्तर्भाव्य सामान्यतस्तल्लिङ्गक तत्साध्यकानुमितौ
तल्लिङ्गधर्मिकतत्साध्यव्यभिचारज्ञानाभावत्वेन एकैककारणताक-
ल्पनमेव सम्यक् ।

अत्र केचित् व्यभिचारग्रहस्य शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या आत्मनिष्ठ-
प्रत्यासत्त्या वा प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवति परपुरप्रवेशस्थले तच्छे-

रीरे अभिभाव्यव्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽप्यभिभावकभूतादेरप्यनुमित्युद-
यात् कायव्यूहस्थले एकशरीरे आत्मनि व्यभिव्यारज्ञानसत्त्वेऽपि
शरीरान्तरावच्छिन्ने तत्रानुमित्युदयादिति शरीरविशेषावच्छिन्नत्वं
निवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या व्यभिचारग्रहस्य प्रतिबन्धकता वाच्या
तथाच चैत्र-मैत्रादिशरीरभेदेन तदभावस्यानन्तहेतुतापेक्षया
सामानाधिकरण्य-समानावच्छेदकत्वोभयप्रत्यासत्त्या अवश्यकल्प-
सामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतायामव्यभिचारविषयकत्वनिवेश एव
लघीयान् । न च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य
व्यभिचारग्रहविरहस्य सामानाधिकरण्य-समानावच्छेदकत्वप्रत्या-
सत्तिभ्यां कारणताकल्पनेनैव सामञ्जस्यात् तद्धेतुतामतेऽपि शरीर-
भेदनिवेशनं नास्तीति वाच्यम् । तथा सति तच्छरीरावच्छेदेन
तदात्मनि व्यभिचारधीसत्त्वेऽपि तदात्मनि तदभावस्यान्यावच्छे-
देनान्यात्मनि तदभावस्य च तच्छरीरावच्छेदेन वृत्तेः तदात्मनि
अनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् उभयप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नैकहेतुतास्थले
एककारणप्रत्यासत्तेः उभयाधिकरणप्रत्यासन्नकार्योत्पत्तिप्रयोजक-
तया अव्यभिचारविषयकसामानाधिकरण्यज्ञानं यत्र कायव्यूह-
वत्येव तदात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेन एतच्छरीरावच्छेदेन
परपुरप्रवेशकर्त्तव्यात्मान्तरे तत्रैतच्छरीरावच्छेदेन एतदात्मन्य-
नुमित्यापत्त्यनवकाशः आत्मभेदेन ज्ञानव्यक्तिभेदादिति ज्ञान-
हेतुतायां शरीरभेदनिवेशमन्तरेणैवोपपत्तेः अधिकरणभेदेऽप्यभाव-
व्यक्तिभेदाभावेन व्यभिचारज्ञानाभावहेतुतामते शरीरभेदनिवेशनं
विना अतिप्रसङ्गवारणोपपत्तेरयोगात् । न च यद्देशावच्छेदेन यदा

यदधिकरणे कार्यं तदवच्छेदेन तदव्यवहितपूर्वक्षणे तदधिकरणे कारणमित्येतादृशावच्छेदकीभूतदेशघटितव्यापकताघटितकारणत्वं व्यभिचाराग्रहे स्वीक्रियते तादृशकारणताश्रयस्य च तद्देशावच्छेदेन तदधिकरणसत्त्वं तद्देशावच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठकार्योत्पादे तन्त्वमिति तच्छरीरावच्छेदेन तदात्मनि व्यभिचारग्रहदशायां तदवच्छेदेन तदात्मनि तदग्रहस्य दुर्लभतया नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि यत्र महाशरीरनाशे खण्डशरीरस्योत्पाददशायां व्यभिचारग्रहस्तत्र खण्डशरीरोत्पादद्वितीयक्षणे तदवच्छेदेनानुमित्यापत्तेः व्यभिचाराग्रहहेतुतावादिनां दुर्वारत्वात् तच्छरीरस्य व्यभिचारग्रहपूर्वकालेऽसत्त्वेन व्यभिचारग्रहानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन तदग्रहस्यात्मनि सत्त्वात् । न च तदा व्यभिचारग्रह एव न सम्भवति शरीररूपकारणविरहादिति शङ्कं, शरीरावयवसाधारणवेष्टावत्वमात्रस्यैव ज्ञानजननीपयिकतया शरीरासत्त्वेऽपि तदवयववावच्छेदेनैव तज्ज्ञानोत्पत्तेः सम्भवात् इत्याहुः ।

व्यभिचाराग्रहस्यानुमितिहेतुतामते अनुमितिसामग्र्या अधिककारणताघटिततया भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ तदतिबन्धकतायां गौरवमित्यन्ये । अव्यभिचारग्रहहेतुतामते तत्र संशयान्यत्वप्रवेशप्रयुक्तगौरवमाशङ्कते, 'अव्यभिचारनिश्चयत्वेनेति व्यभिचाराप्रकारकाव्यभिचारप्रकारकज्ञानत्वेनेत्यर्थः, 'गौरवमिति, व्यभिचाराग्रहहेतुतामते व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वेन सत्साधारणव्यभिचारग्रहत्वावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुतया व्यभिचारग्रहे

संशयभेदानिवेशेन लाघवादिति भावः । व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकता-
मते व्यभिचारग्रहे निश्चयत्वानिवेशेऽपि तदुत्तेजकीभूतभ्रमत्वज्ञाने
निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया गौरवमिति समाधत्ते, 'व्यभिचार-
ज्ञानस्येति, 'भ्रमत्वनिश्चयदशायामेव' इत्येवकारेण तत्संशयदशा-
यामनुमित्यविरोधत्वव्यवच्छेदः, अप्रामाण्यशङ्कया निश्चितस्यापि
विषयस्य संशयोत्पत्तेः तच्छङ्काकवलितस्य निश्चयकार्यकारित्वं
नास्तीति तथाविधस्य व्यभिचारग्रहस्य तत्संशयान्तरवदनुमितिप्रति-
बन्धकताप्रौव्यादिति भावः । 'भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य' भ्रमत्व-
निश्चयत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टस्य, 'विरोधित्वं', 'वाच्यं' भवता वाच्यं,
'भ्रमत्वशङ्कायामपीति, तच्छङ्कास्कन्दितज्ञानस्य विरोध्यप्रकारक-
स्यापि निश्चयकार्यसमर्थत्वादिति भावः । अपिकारात्तन्निश्चयद-
शासमुच्चयः, 'भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्येति भ्रमत्वज्ञानत्वावच्छिन्ना-
भावविशिष्टस्येत्यर्थः, एवकारेण तन्निश्चयत्वावच्छिन्नाभाववैशिष्ट्यस्य
कारणतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । 'तवैवेति व्यभिचाराग्रहहेतुता-
वादिन एवेत्यर्थः, 'गौरवादिति, व्यभिचारिविशिष्टकत्वावच्छिन्ना-
व्यभिचारप्रकारकत्वज्ञानाभावविशिष्टव्यभिचाराप्रकारकाव्यभिचा-
रज्ञानत्वापेक्षया अव्यभिचारिविशिष्टकत्वावच्छिन्नव्यभिचारप्रका-
रकत्वाभावाप्रकारकाव्यभिचारिविशिष्टकत्वावच्छिन्नव्यभिचारप्रका-
रकत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टव्यभिचारज्ञानत्वावच्छिन्ना-
भावत्वरूपकारणतावच्छेदकस्य गुरुशरीरत्वादिति भावः । न च
भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्त्रविषयकभ्रमत्वज्ञानदशायामव्यभिचारग्रह-
स्यानुमितिजनकतया तदवच्छेदकाभावप्रतियोगिनि भ्रमत्वज्ञाने

भ्रमत्वान्तरग्रहाभावविशिष्टत्वं निवेश्य तादृशभ्रमत्वग्रहस्य च निश्चयत्वेनैवाभावो निवेश्यः भ्रमत्वशङ्कास्कन्दितस्यापि परामर्शीय-भ्रमत्वग्रहस्य भ्रमत्वसंशयान्तरवदनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वादित्य-व्यभिचारग्रहहेतुतामते गौरवं व्यभिचारग्रहोत्तेजकभ्रमत्वनिश्चये भ्रमत्वान्तरग्रहस्य संशयसाधारणतज्ज्ञानत्वेनैवाभावनिवेशात् इति वाच्यम् । अप्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यान्तरग्रहाभावनिवेशे तत्राप्य-प्रामाण्यान्तरग्रहाभावस्य निवेशनीयतया तत्र भवतां निश्चयत्व-निवेशेन लाघवविरहात् (१) । न चावच्छेदककोटिप्रविष्टाप्रामा-ण्यग्रहधारायामेकैकं परित्यज्य निश्चयत्वनिवेशनमुभयमते समानम् अव्यभिचारग्रहहेतुतामते पुनरव्यभिचारग्रहे निश्चयत्वनिवेशन-मधिकमिति वाच्यम् । अव्यभिचारविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वेनैव हेतु-ताया वक्तव्यतया तत्संशये च तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानुपगमेनै-वाव्यभिचारसंशयादनुमितिवारणसम्भवे तदंशे निश्चयत्वस्यानिवे-शादव्यभिचारविषयकाप्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽप्यनुमित्यु-त्पादानुपगमेनाप्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यान्तरग्रहाभावस्य न विशेषण-त्वम् अन्यथा विशेषणानवस्थाप्रसङ्गादित्यपि वदन्ति । गौरवान्तरेण व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतामतं दूषयतामन्येषां मतमाह, 'नानावि-धेति हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्दृत्तित्व-साध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतुसमा-नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व--तादृशप्रतियोगितानिष्ठ--साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिस्वरूपवद्दुविधेत्यर्थः, यत्किञ्चिदेक-

(१) भ्रमत्वनिश्चयनिवेशेन लाघवविरहादिति पा० ।

विधव्यभिचारग्रहदशायामेवानुमित्यनुत्पादस्यानुभविकतया सर्व-
विधव्यभिचारज्ञानस्यैव पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यक-
त्वादिति भावः । 'नियतपूर्ववर्तित्वेन क्लृप्तानामपीति, अव्यभि-
चारज्ञानहेतुतामतेऽपि तद्धेतुभूतयावद्वाभिचारज्ञानाभावानाम-
नुमितौ नियतपूर्ववर्तित्वादिति भावः । एतेन बहुष्वनन्यथा-
सिद्धिकल्पनमपेक्ष्य एकधर्मावच्छिन्ने नियतपूर्ववर्तितासहिततत्क-
ल्पने लाघवमिति ध्वनितम् । 'वक्ष्यमाणैकविधेति केवलान्वयिखण्डः
नावसरे साध्याभाववदवृत्तित्वरूपलघुशरीराव्यभिचारेत्यर्थः, तादृ-
शाव्यभिचारज्ञानस्यापि सर्वविधव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धतया तद्धेतु-
तयैव सकलव्यभिचारज्ञानदशायामनुमितिवारणसम्भवात् अव्यभि-
चारान्तरापेक्षया तच्छरीरलाघवस्यैव विनिगमकतया विनिगम-
नाविरहेण नानाविधाव्यभिचारधियामेव कारणत्वमित्यस्यापि
वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । 'आहुरित्यस्वरसोद्भावनं, तद्बीजन्तु
असमानप्रकारतया व्यभिचारान्तरग्रहस्य साक्षादुक्ताव्यभिचार-
ग्रहाविरोधितया व्यभिचारान्तरधीदशयां उक्ताव्यभिचारज्ञानसत्त्वे
अनुमितिस्वीकारे गुरुशरीरव्यभिचारान्तरग्रहस्यानुमितिविरोधि-
तया तावतैवोपेक्षितत्वात्, अस्माकमपि लघुशरीरसाध्याभाववद-
वृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रहाभाव एव हेतुरिति वक्तुं शक्यतया उक्त-
लाघवानवकाशः व्यभिचारान्तरग्रहदशायाम् उक्ताव्यभिचारग्रह-
सत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादोऽनुभवसिद्ध इति चेत्तर्हि अव्यभिचारग्रहासत्त्वे
तदनुत्पादोऽनुभवसिद्ध इत्युक्तास्मदीययुक्तिरेव जागर्ति किमे-
तावतेति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं, सम्बन्धज्ञाने-
ऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात् । केवलान्वयिनि केवलान्वयि-
धर्मसम्बन्धो व्यतिरेकेण साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः
एतयोरनुमितिविशेषजनकत्वम् अनुमितिमात्रे पक्ष-
धर्मतैव प्रयोजिका । न चातिप्रसङ्गः, विशेषसामग्री-
सहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वनिय-
मादिति केचित्, तदपि न, साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमे-
ऽसत्त्वात् वङ्गिमत्पर्व्वतान्यस्मिन् धूमसत्त्वात् । न च
सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं, वङ्गिमतां प्रत्येकं तथात्वात्
सर्व्वत्र लक्षणे साध्यत्व-साधनत्व-तदभिमतत्वानां
व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः, साध्यत्वं हि न सिद्धि-
कर्मत्वं, सिद्धाधयिषाविषयत्वं वा, महानसीयवङ्गौ
तदभावात् । न च सामान्यतो व्याप्तावगमोऽस्त्येव
परस्य कथमन्यथा दूषणेनासाधकतां साधयेदिति
वाच्यं, स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना
कथायामप्रवेशादिति ।

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ

पूर्व्वपक्षः सम्पूर्णः ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

सामानाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मत्वं तु पक्षे साध्य-
ग्रहं विना दुर्ग्रहमिति केवलान्वयित्वस्याग्रहे सामा-
नाधिकरण्यमात्रग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्रहोऽपि वाच्यः
तच्च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमन्योन्याभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा तथाच सर्वसाधारण्याय
लाघवात्साधनवतस्तद्वृत्तित्वस्य वा वृत्तेरन्योन्याभावस्य
वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्यं, शेषं केवला-
न्वयिखण्डने वक्ष्यामः ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-रघुनाथशिरोमणि-भट्टा-
चार्य्यविरचितायां तत्त्वचिन्तामणिदीधितौ
पूर्वपक्षदीधितिः सम्पूर्णा ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु केवलसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे द्रव्यत्वादिना ऋदादौ
वङ्गाद्यनुमानापत्तिरेव बाधिका तद्धारणाय वरं साध्यसामाना-
धिकरण्यविशिष्टहेतुमत्तान्नानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुपेयतां किम-
व्यभिचारज्ञानहेतुतया ऋदादौ वङ्गिशून्ये वङ्गिसासानाधिकरण्य-
विशिष्टवैशिष्ट्यासत्त्वात् व्यभिचारिणोऽपि साध्यसामानाधिकरण्य-
विशिष्टस्य साध्यवत्येव सत्त्वात् पक्षे विशिष्टवैशिष्ट्यग्रहे हेतौ व्यभि-

चारग्रहेऽप्यनुमितिरिष्टैव सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यस्या-
व्यभिचारविशिष्टवैशिष्ट्यतुल्यत्वात् इत्याशङ्कां परिहरति, 'सामा-
नाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मत्वन्विति पक्षे साध्यसामानाधिकरण्य-
विशिष्टवैशिष्ट्यन्वित्वर्थः, 'पक्षे साध्यग्रहं विना' साध्यनिश्चयं
विना, 'दुर्ग्रहं' दुर्निश्चयं, पक्षे साध्यसन्देहदशायां साध्यसामा-
नाधिकरण्यविशिष्टस्यापि सन्देह औत्सर्गिकः स साध्यनिश्चये-
नैव व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया व्यावर्त्तनीय इति भावः ।
तथाचान्योन्याश्रयात् तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यनिश्चयस्य
हेतुता न सम्भवतीत्याशयः । अथ पर्व्वते वङ्गिसन्देहदशायां
निश्चितसाध्यकमहानसादिवृत्तितया अगृह्यमाणायां पर्व्वतीयधूम-
व्यक्तौ वङ्गिसामानाधिकरण्यसन्देह औत्सर्गिक इति न तत्सामा-
नाधिकरण्योपलक्षितधूमवत्तानिश्चयोऽपि सुघट इति कथमव्यभि-
चरितसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानहेतुतापक्ष एव प्रतीकार-
इति चेत्, महानसीयधूमादौ प्रत्यक्षतो वङ्गिसामानाधिकरण्ये
निश्चीयमाने लाघवज्ञानाधीनाद्भूमत्वावच्छेदेन वङ्गिजन्यत्वनिश्चय-
रूपविशेषदर्शनतः (१) तदवच्छेदेनैव तन्निर्णयात् धूमत्वदर्शनविषय-
पक्षीयधूमेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यसंशयायोगात् धूमव्यापक-
साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वोपलक्षितव्याप्तित्वपक्षे तत्प्रकारकहेतु-
मत्त्वस्य पक्षे साध्यस्य सन्देहदशायामपि निश्चयस्य निष्प्रत्यूहृतया
अनुपपत्त्यनवकाशाच्च साध्यस्य केवलान्वयित्वज्ञानकालीनाया-
मनुमिती केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानम् अतादृश्याच्च

(१). वङ्गिसामानाधिकरण्यनिश्चयरूपविशेषदर्शनत इति पा० ।

साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानं हेतुरिति मते साध्यवद्यत्किञ्चिद्वाक्तिभिन्न-
वृत्तौ नानाधिकरणकसाध्यके हेतावव्याप्तिर्मूलोक्ता साध्यवदन्यत्वस्य
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवद्भेदरूपत्वे तस्या अनवकाशात् स्वयं
सिद्धान्तमतापेक्षया गौरवेण तन्निराकरोति, 'केवलान्वयित्वेति साध्य-
इत्यादिः, 'अनुमित्यनुत्पत्तेरिति, साध्यसामानाधिकरण्यमात्रग्रहस्य
व्यभिचारग्रहाविरोधित्वादिति भावः। 'तद्ग्रहोऽपि' साध्ये केवलान्व-
यित्वग्रहोऽपि, हेतुर्व्याच्यः। यद्यपि स्वमते अवृत्तिगगनादेः स्वाभावा-
भावत्वविरहादत्यन्ताभावे वृत्तिमत्त्वमनिवेश्यैव तदभावसाधारण-
केवलान्वयित्वं सुवचं तथापि साम्प्रदायिकानुमततद्वटितसामानाधि-
करणशरीरे वृत्तौ साधनवन्मात्रस्य विशेषणत्वोपगमेनैव व्यापक-
तापर्यवसानं भवति स्वमते च पुनरत्यन्ताभावांशे साधनवद्वृत्ति-
त्वविशेषणप्रक्षेपेणैव इति साम्प्रदायिकानुमतमेव केवलान्वयित्वं
दर्शयति, 'तच्चेति, 'वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमिति
आदिपदान्निष्कृष्टतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपरिग्रहः।
अथान्योन्याभावघटितव्यापकतापर्यवसानाय तद्वटितमपि केवला-
न्वयित्वमाह, 'अन्योन्याभावेति, गगनादेरत्यन्ताभावप्रतियोगित्वानु-
रोधेन तदभावत्वस्वीकारेऽपि तद्वदन्योन्याभावत्वमप्रामाणिकमित्य-
न्योन्याभावे वृत्तिमत्त्वमव्यावर्तकतया नोपात्तं, 'सर्व्वसाधार-
ण्यय' साध्यव्यतिरेकित्वग्रहकालीनानुमितिकारणीभूतज्ञानविष-
यत्वनिर्व्वाहाय, 'लाघवात्' साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानहेतुत्वान्तरा-
कल्पनालाघवात्, 'साधनेति साधनवतोऽत्यन्ताभावविशेषणीभूता-
यावृत्तेः, साधनवद्वृत्तितया अन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितं,

तथाचोच्यते इत्यादिवक्ष्यमाणसिद्धान्त एव पर्यवसानं अन्यथा कार्य-
कारणभावद्वयकल्पनागौरवप्रसङ्गात् इत्यर्थः । 'श्लेषमिति, साध्ये
केवलान्वयित्वग्रहदशायां तस्य पक्षे अननुमितावपि न क्षतिः ।
तदानीं केवलान्वयित्वेन हेतुना साध्य-पक्षवृत्तित्वानुमित्यैव पक्षे
साध्यवृत्तानिश्चयकार्यसम्भवात् । तथाच साध्यवदन्यावृत्तित्वमे-
वानुमित्यौपयिकं लघुशरीरत्वादित्यादिकमर्थः ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यविरचिता

पूर्वपक्षस्य टिप्पणी समाप्ता ॥ * ॥

तत्त्वचिन्तामणौ

व्याप्तिवादे सिद्धान्तलक्षणम् ।

अत्रोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरण-यत्समाना-
धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न
भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।

सिद्धान्तलक्षणस्य दीधितिः ।

प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति, प्रतियोग्यसमानाधि-
करण-यद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदको यो धर्मस्तद्वर्मावच्छिन्नेन येन केनापि
समं सामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टस्य तद्वर्मावच्छिन्न-
यावन्निरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः ।

सिद्धान्तलक्षणस्य गादाधरी विवृतिः ।

‘प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवतीति यथाश्रुतमूलात्
यत्पदार्थे साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वं प्रतीयते तथाच
वर्जमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणमहानसीयवर्जित्वाद्य-
वच्छिन्नाभावमादाय दोषो दुर्वारः, सर्वेषामेव वर्ज्यादीनां तादृ-
शाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतया (१) तदन्यत्वासम्भवात् ।
यत्पदस्य यद्रूपावच्छिन्नपरतया यद्रूपावच्छिन्नस्य (२) प्रतियोगि-

(१) तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतयेति पा० ।

(२) यद्रूपावच्छिन्नेत्यस्य अपिमेण तदवच्छिन्नान्यत्वमित्यनेन सम्बन्धः ।

तावच्छेदका ये ये धर्माः प्रत्येकं तदवच्छिन्नान्यत्वमित्यर्थे साध्य-
तावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभेदकूटेन
प्रत्येकं सामानाधिकरणपर्यवसिते वङ्गादिसाध्यकहेतौ वङ्गि-
त्वादेर्विभिन्नवङ्गादिव्यक्त्यन्तर्भावेन महानसीयवङ्गित्वाद्यवच्छिन्न-
भेदैः प्रत्येकं सामानाधिकरणसत्त्वेऽप्येकव्यक्तिसत्तादिसाध्यके सत्ता-
त्वाद्दौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यव-
च्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यासत्त्वादव्याप्तिः । यद्रूपावच्छिन्नं प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय इत्यर्थे उक्तदोषो-
द्धारोऽपि यद्रूपं प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नं प्रतियोगितावच्छेदका-
विषयकप्रतीतिविषयो वा (१) इत्यत एव सामञ्जस्ये प्रतियोगिताव-

(१) यद्रूपं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रती-
तिविषयतावच्छेदकमित्यपेक्षया यद्रूपं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
काविषयकप्रतीतिविषय इत्यर्थे लाघवमिति । अथ गुण-कर्मान्यत्वविशिष्ट-
सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वत्वा-
वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वं न गुणत्ववतकर्मान्यत्ववदन्यत्वविशिष्ट-
सत्तात्वस्य इत्यव्याप्तिरसम्भवे गौरवप्रदर्शनमनुचितं, न च गुणत्वत्वेन गुणत्वं न भेद-
प्रतियोगितावच्छेदकं गौरवात् अतो गुणत्वः श्लेढाप्रसिद्धः साध्याप्रसिद्धिः स्वह-
पतो गुणत्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदस्य साध्यघटकत्वे गुणत्वत्वावच्छिन्नाविषयक-
प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वं तादृशसाध्यतावच्छेदकस्य इति नाव्याप्तिरिति
वाच्यम् । तथापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् तदवच्छि-
न्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वं न साध्यतावच्छेदकस्य इत्यव्याप्तिताद-
वस्थ्यात् घटकालीनवङ्गिसाध्यकेऽव्याप्तेश्च तत्र तादृशघटत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीति-
विषयतावच्छेदकत्वस्य घटकालीनवङ्गित्वेऽसत्त्वादिति चेन्न हेतुसमानाधि-
करणभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसुख्यविशेष्यतामून्यप्रतीतिविशेष्यतावच्छेद-
कत्वस्य विवक्षितत्वात् । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नापर्याप्त-

विषयतावच्छेदकतापर्याप्रधिकरणत्वमिति कश्चित् । तादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्य-
ताभिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वमित्यपि कश्चित् ।

अत्र प्रकृतानुमितिविषयतावच्छेदकतापर्याप्रवच्छेदकधर्मावच्छेदेन हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदविवक्षणेन महानधीय-
वङ्गभावमादायाव्याप्तिवारणम् अवच्छेदकभेदेनावच्छेदकताभेदेऽपि तत्प्रतियोगि-
तानिरूपितावच्छेदकतात्वेन व्यासज्यवृत्तित्वेन तदवच्छिन्नभेदो वङ्गत्वादावक्षत एव ।
अथ हेतुसमानाधिकरणाभावीयतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशे
दुर्ज्ञेयत्वम् । न च हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वेनापि
पर्याप्रान्तरं वर्त्तत एव इत्यनुगतरूपेणैव निवेशः कार्य इति वाच्यम् । तथा
सति धूमवान् वङ्गेरित्यादौ अतिव्याप्त्रापत्तेः यावन्तो वङ्गसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकधर्मास्तावत्समुदायत्वस्यैव तदवच्छेदकतापर्याप्रवच्छेदक-
तया धूमत्वत्वावच्छेदेन वङ्गमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववङ्गेदसत्त्वादिति
चेन्न अवच्छेदकम् अवच्छेदकत्ववत् इति प्रतीत्योर्वैलक्षण्येन स्वरूपसम्बन्धरूपपर्या-
प्तिरसम्बन्धावगाहनस्यैव नियामकत्वं तथाच धूमत्वं वङ्गमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकमिति प्रतीतिबलादेव धूमत्वादावपि वङ्गमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वपर्याप्तिस्वीकारेणातिव्याप्तिविरहात् वङ्गत्वं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकमिति प्रतीत्यभावेन च वाञ्छित्वावच्छेदेन धूमसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्रभावाद्वाव्याप्तिः, अतएव साध्यतावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नावच्छेदक-
ताकभेदो वङ्गत्वेन वर्त्तत एवेत्यव्याप्तिरिति परास्तम् । वङ्गत्वं समवायेन धूम-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं नेति प्रतीत्यभावादेव तादृशभेदसत्त्वेना-
व्याप्तिविरहात् एतेन साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपक-
प्रतियोगितानिरूपकतावच्छेदकत्वत्वेन निवेशोऽव्याप्तिवारणाय नोपादेयः हेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकम् एतादृशं स्वं साध्यतावच्छेदकमित्यवच्छेदकान्तपारिभाषिकबलात्
दण्डमानित्यादौ नैतादृशं स्वं किमपि दण्डस्वरूपं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकयावद्दण्डस्य प्रत्येकं कस्यापि दण्डस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहादिति परम्परासम्बन्धानुधावनमिति भट्टाचार्येण
वस्तुतस्त्वित्यादिना लिखितं न सम्यक् यत्र यादृशं साध्यतावच्छेदकं तत्र तादृश-

च्छेदकविशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टे
निवेशनमनुचितं, एवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वविवक्षया यद्रूपा-
वच्छिन्नं प्रतियोगित्वं उक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्न-
मित्यर्थः, शुद्धवह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वे
महानसौयत्वादिविशिष्टवह्नित्वाद्यनवच्छेद्यत्वं सुलभमेव यद्रूपा-
वच्छिन्नं प्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगिताभिन्नमित्युक्तौ समवाया-
दिना घटादौ साध्ये संयोगादिना घटादिहेतावतिव्याप्तिः संयोगा-
दिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां हेतुमन्निष्ठा-
भावप्रतियोगिताभेदसत्त्वात् इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्ति-
वारणाय हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया व्यभिचारिमात्र एव सम्बन्धान्तराव-
च्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताभेदसत्त्वेनातिव्याप्तिः स्यात् यद्रूपाव-
च्छिन्नप्रतियोगितात्वावच्छेदेन हेतुमन्निष्ठसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताभेदनिर्देशे च व्यापकत्वघटनया महागौरव-
मिति प्रतियोगिताभेदमुपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदो-
पादानं, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं भेदानुयोगिसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायां निवेश्यातिव्याप्तिवारणेऽपि केव-

मेव स्यपदेन धर्तव्यम् अन्यथा महानसौयत्वविशिष्टवह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदक-
तास्यत्वे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः तथात्रापि दण्डत्वरूपेण दण्डस्य उपादानसम्भवेन
सर्वस्यैव दण्डस्य दण्डत्वावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेना-
व्याप्तेरयोग इत्यती वस्तुतस्त्वित्यादिपाठः प्रामादिक इति वदन्ति इति कृतं
पल्लवितेन ।

लान्वयिसाध्यके तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धा अव्याप्तिरितिरीत्या मिश्रव्याख्यापरिष्कारेऽपि स्वावलम्बनीयपक्षापेक्षया गौरवमित्युपाध्यायोपदिष्टनञ्बन्ध्यासपक्षमवलम्ब्य व्याचष्टे, 'प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति । न च नञ्बन्ध्यासेन साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकभेदनिवेशेऽपि शुद्धवङ्गित्वादी महानसीयत्वादि-विशिष्टवङ्गित्वादिभेदासत्त्वात् साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव विवक्षणीयं तदपेक्षया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वे प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छेद्यत्वनिवेशपक्षे न गौरवमिति वाच्यम् । प्रत्येकं घटादी घटपटोभयत्वाद्यवच्छिन्नभेदवत् शुद्धवङ्गित्वादी महानसीयत्वाद्यन्तर्भावेन पर्याप्तविशिष्टवङ्गित्वाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य सुघटत्वात् । अवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वविवक्षामन्तरेणैव प्रतीकारात् । अवच्छेदकत्वस्य वङ्गित्व महानसीयत्वादिनिष्ठस्य सम्बन्धादिभेदेन भिन्नत्वेऽपि अनुगतेन तत्तदप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण व्यासज्यवृत्तित्वायाश्चक्रवर्त्तिलक्षणे वङ्गित्वादेरवच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वमुपपादितवतो दीधितिकारस्यानुमतत्वात्, सार्वभौमैस्तु विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटानतिरिक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धस्य विशेषरूपिणाव्यासज्यवृत्तेरपि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धत्वेनानुगतेन व्यासज्यवृत्तित्वमितिकण्ठरवेणैवोक्तम् । एवं सति महानसीयवङ्गिभिन्नवङ्गिमान् धूमादित्यादी साध्यतावच्छेदकमहानसीयवङ्गिभिन्नत्व-वङ्गित्वाद्योः प्रत्येकं धूमादिसमानाधिकरणा-

भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वेऽपि प्रकृतानुमिति-
विधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छि-
न्नानुयोगिताकृतादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्यैव व्याप्तिघटकत्वो-
पगमेन नातिप्रसङ्गः (१) उक्तस्थलीयानुमितिविधेयतावच्छेदकता-

ननु महानसीयवज्जिभिन्नवज्जिमान् धूमादित्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय
अनुमितिविधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तद्रूपावच्छिन्नानुयोगि-
ताकृतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदविषयत्वेऽपि रूपवान् पृथिवी-
त्वादित्यादावव्याप्तिहेतुमन्निष्ठस्य विषयितया रूपत्वादिविशिष्टाभावस्य यत्-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नभेदस्य रूपत्वादावसत्त्वात् । न च साध्यता-
वच्छेदकताघटकसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षणाच्चैषदोष-
इति वाच्यम् । तथा सति पर्याप्तिनिवेशेऽपि साध्यतावच्छेदकताघटकसम-
वायाद्यवच्छिन्नाया हेतुमन्निष्ठमहानसीयवज्जिभावप्रतियोगितावच्छेदकताया-
व्यासज्यदृत्तित्वविरहेण वज्जित्वादौ तदवच्छिन्नभेदासत्त्वाद्वाज्जिमान् धूमादित्यादा-
वव्याप्तिवारणासम्भवादिति चेन्न, साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना या
हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तन्निरूपकीभूता या प्रतियोगिता तद-
वच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य निवेशनीयत्वात् तथाच रूपवान् पृथिवीत्वादि-
त्यादौ विषयित्वावच्छिन्नरूपत्वनिष्ठावच्छेदकताया लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिः
न वा वज्जिमान् धूमादित्यादौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकतानिरूपक-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यदृत्तित्वसत्त्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य वज्जित्वादौ
सत्त्वादव्याप्तिरपीति ध्येयम् । न चैवमनुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकी-
भूतदण्डत्वाद्यवच्छेदेन दण्डादेर्हेतुमन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानि-
रूपकप्रतियोगितावच्छेदकतावज्जिदसत्त्वाद्दण्डादिसाध्यकैऽव्याप्तिदानासङ्गतिरिति
वाच्यम् । हेतुमन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यदृत्तितया दण्ड-
त्वावच्छेदेन तदवच्छिन्नभेदसत्त्वाभावात् । न च यो यदनवच्छेदकः स तदभावावच्छे-
दक इति नियमबलादेव दण्डत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्ववदुभेदसत्त्वान्नाव्याप्ति-
रिति वाच्यम् । तादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् द्रव्यत्वावच्छेदेन दण्डे घटजनकत्वा-
भावसत्त्वप्रसङ्गादिति । इदमत्रावधेयं तत्तद्दण्डाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण

पर्याप्त्यवच्छेदकदर्शितधर्मद्वयनिष्ठद्वित्वाद्यवच्छिन्नहेतुमन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिसमिति विरोधेन तदवच्छिन्नभेदा-
सत्त्वात्, साध्यतावच्छेदकवृत्तिमहानसीयवह्निभिन्नत्व-वह्नित्वो-
भयत्वाद्यनुपस्थितिकाले तदवच्छिन्नेऽनवच्छेदकत्वस्य दुर्ग्रहतया
अनुमित्यनुत्पादो व्यापकतान्नकारणतावादिनामिष्ट एव, तेन
तेन रूपेणानवच्छेदकत्वग्रहात्तद्रूपावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताका-
नुमित्यनुपपत्तिश्च केवलान्वयिग्रन्थे ग्रन्थकृतैव वक्ष्यते, यत्त्व-तत्त्वेन
हेतोर्निवेशे हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिर्भियेत, सा च नानुमित्युप-
योगिनी पक्षीयधूमादिव्यक्तिव्यापकतायाः पूर्वं वज्जगादावगृहीत-
त्वादिति 'यद्रूपविशिष्टेल्युक्तं, तथाच धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदक-
धर्मानिव विशिष्य निवेश्य तत्तद्रूपावच्छिन्नहेतुकानुमित्यौपयिक-
व्याप्तिर्निर्वाच्या महानसादौ धूम-वज्जगादिव्यभिचाराग्रहाद्वह्नित्वा-
दिना तत्तद्धूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया भाव पक्षीयधूमादिसाधा-
रणधूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया अपि व्यापकताया ग्रहसम्भवा-
त्तदघटितव्याप्तेः पक्षधर्मधूमे ग्रहादनुमितिनिरव्याह इति भावः ।
न च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वपक्षे हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेद-
आवश्यक एवेत्यनुगतरूपेण हेतुनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् ।
हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेदेऽपि अनुगतरूपेण हेतुनिवेशे धूमव्यापक-

तादृशावच्छेदकताया व्यासग्यवृत्तिसुपगम्य अवच्छेदकतापर्याप्तनिवेशेऽपि
न तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नानुगताभावनिवेशननिर्वाहः हेतुसामानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वस्वरूपेण तथात्वसुपगम्य अनुगताभावनिवेशसम्भवेऽपि
धूमवान् वज्जेरित्यादौ धूमत्वत्वाद्यवच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादिति
प्रसङ्गादिति ।

वङ्गप्रतियोगिकधूमनिष्ठसामानाधिकरणव्यक्तीनामनुगमात् सामान्यप्रत्यासत्त्या पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेरपि प्रथमं अनुगतसामानाधिकरणत्वरूपव्याप्तित्वेन ग्रहसम्भवेनानुमित्युपपत्तेः तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुनिवेशेऽननुगमात् सामान्यप्रत्यासत्त्यापि पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेर्याप्तित्वेन दुर्यहतया अनुमित्यनुपपत्तेः, हेतुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणत्वमुपेत्य तद्विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वप्रवेशप्रयोजनमग्रे वक्ष्यते प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण साध्यतावच्छेदकनिवेशे वङ्गित्वादिना वङ्गित्वादिकमनवगाहमानात् प्रतियोगितानवच्छेदकत्वसमानाधिकरणधूमवानित्यादिज्ञानाद्वङ्गित्वादिनित्याद्यनुमित्यापत्तिः स्यात् । न चेष्टापत्तिसम्भवः, कदाचिद्वङ्गित्वेन कदाचिद्द्रव्यत्वादिना बङ्गानुमितिरिति नियमानुपपत्तेः । न चानवच्छेदकत्वेन तत्तद्व्यावगाहित्वमेव व्याप्तिग्रहस्थानुमितौ विधेयतावच्छेदकतया तत्तद्व्यभिचाननियामकमिति वाच्यम् । अनवच्छेदकत्वेन वङ्गित्वादिभाने द्रव्यत्वादिभानस्यापि प्रायशः सम्भवात् एवं तत्तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यभिचारितया हेतुभानस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण तत्तत्साध्यतावच्छेदकावगाहिव्याप्तिज्ञानाविरोधितया विशिष्य साध्यतावच्छेदकानवगाहिव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिश्चेति विशिष्य साध्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिघटकतालाभाय प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नेनेत्यनुक्त्वा प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नेनेत्युक्तम् । यत्र वङ्गित्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र तेन रूपेणैव तद्व-

श्रमाणां व्याप्तिघटकता यत्र च स्वरूपत एव वङ्गित्वाद्यखण्ड-
धर्माणां साध्यतावच्छेदकत्वं तत्रापि विशेषणावच्छिन्नतत्तद्वर्मा-
घटिततत्तद्वर्मावदितरावृत्तित्वरूपवङ्गित्वत्वादिना तन्निवेशो न तु
स्वरूपत एव, अनवच्छेदकत्वरूपविशेषणपुरस्कारेण भाने निर्विशे-
षणकभानात्मकस्य स्वरूपतो भानस्यासम्भवात् वङ्गादीतरावृत्ति-
त्वस्य वङ्गादिमात्रवृत्तिधर्मान्तरसाधारण्येऽपि तन्मात्रपुरस्कारेण
व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्यापि वङ्गित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमिति-
हेतुत्वमुपेयते सकलवङ्गादिवृत्तित्वविषयतानिवेशे गौरवात्
सकलवङ्गादिवृत्तित्वस्य वङ्गादीतरवृत्तिसाधारणतया तन्मात्र-
पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य न हेतुतासम्भवः तथा सति
द्वन्द्वनादिहेतुनापि वङ्गित्वाद्यवच्छिन्नानुमितिप्रसङ्गात् सकल-
वङ्गादिवृत्तिद्वयत्वादाविश्वनादिव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वादुवङ्गि-
त्वादिनिष्ठतद्गतित्व--धूमजनकतावच्छेदकजातित्वादेर्वङ्गित्वादि-
मात्रवृत्तित्वेऽपि तेन रूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहादङ्गिमानित्य-
नुमितिरनुभवविरुद्धा येन रूपेणोपस्थिते वङ्गादीतरसाधारण्य-
संशयो न जायते तत्पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहादेवोक्ता-
नुमित्युत्पादानुभवात् अतएव ज्ञानत्वत्वानुभवत्वव्यापकगुणत्व-
व्याप्यजातित्वयोरविशेषेण (१) ज्ञानत्वत्वरूपेण व्यापकतावच्छेदक-
त्वग्रहाज्ज्ञानवानयमित्यनुमितिर्न भवितुमर्हतीति दीधितिकार-
वक्ष्यमाणदूषणं प्रत्युक्तम्, अधिकमग्रे वक्ष्यामः । तत्तद्गतिसामाना-
धिकरण्यं न तत्तद्गतिसामकताप्रयोजकं पर्वतीयधूमे महानसीय-

(१) अत्राविशेषत्वं तन्मात्रवृत्तितया ।

वङ्गिसामानाधिकरण्याग्रहेऽपि ततः पर्वते लाघवज्ञानादिवशा-
न्महानसीयवङ्गानुमितिरिति दर्शयति, 'येन केनापीति 'यावन्निरू-
पितेत्याभ्यां, 'तद्रूपविशिष्टस्य तद्वर्णावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्ति-
रिति तद्रूपावच्छिन्ननिष्ठा तद्रूपावच्छिन्नयावद्दृग्गतिगमकताप्रयो-
जिका व्याप्तिरित्यर्थः, यथाश्रुते एकसाध्यव्यक्तिसामानाधिकरण्य-
स्यापरव्यक्तिप्रतियोगिकत्वासम्भवेनासङ्गतेः ।

अनुमानदौघितिः ।

दण्डादौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमेव
साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः ।

गादाधरी विवृतिः ।

यत्रैकैकसाध्यतावच्छेदकव्यक्तिर्न सकलहेतुमदृत्तित्तावच्छे-
दिका तत्रानुगतरूपावच्छिन्नेनापि तेन रूपेण न तादृग्हेतु-
व्यापकतासम्भवः सकलसाध्यतावच्छेदकव्यक्तीनामेव चालनी-
न्यायेन हेतुसमानाधिकरणतत्तद्वाक्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति, 'दण्डादाविति,
'परम्परासम्बद्धमिति स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन साध्यसम्बद्ध-
मित्यर्थः. एतच्च साध्यावृत्तितया दण्डत्वादेर्न व्यापकतावच्छेदकत्व-
सम्भव इत्याशङ्कानिराकरणाय, 'साध्यतावच्छेदक'दण्डिसंयोगत्वा-
दिरूपनानाधिकरणवृत्तित्तावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकतावच्छेद-
कमित्यर्थः (१) । एवकारेण दण्डादिरूपसखण्डधर्मव्यवच्छेदः,

(१) दण्डिसंयोगादिरूपनानाधिकरणवृत्तित्तावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकता-

तथाच तत्र प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य दुरूपपादत्वेऽपि न क्षतिः ।
दण्डत्वादिनैव प्रकारेण तद्धेतुकदण्डाद्यनुमितेरुपगन्तव्यत्वात् ।
व्यापकतावच्छेदकत्वभ्रमादेव दण्डादिप्रकारकदण्डानुमितेरुपग-
मात् । स्वाश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेन यद्धर्मो व्यापकतावच्छेदकत्व-
ग्रहस्तद्विशिष्टधर्मिप्रकारेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया साध्या-
वगाद्विव्याप्तियग्रहस्यैव वा तद्धर्मविशिष्टदण्डादिरूपधर्मिणोऽनु-
मितिविधेयतावच्छेदकताप्रयोजकत्वोपगमेन दण्डमानित्याकार-
कानुमितेर्भ्रमशून्यतादशायां निर्व्वाह्यत्वादिति भावः । अथ महा-
नसीयत्वादिसहितवह्नित्वादेर्धूम्रादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वेऽपि शुद्धवह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्ववत्, तत्ताविशिष्टदण्डस्य तादृशप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वेऽपि दण्डत्वाद्यवच्छिन्नस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वस्य सुघटतया तस्य व्यापकतावच्छेदकत्वानुपगमो न सङ्गच्छते ।
न च तद्दण्डिनास्तीति बुद्धौ तत्तोपलक्षित एव दण्डे प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्भासते न तु तत्तामन्तर्भाव्य तत्तोपलक्षित-
व्यक्तेरेवानतिप्रसक्ततया तत्तांशस्यावच्छेदकान्तर्भावे गौरवादतो-
विशेष्यस्यावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणतया दण्डत्वविशिष्टस्यापि
तस्यानवच्छेदकत्वं दुर्घटं(१) महानसीयवह्निगाद्यभावप्रतियोगितायां
वह्नित्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रेऽवच्छेदकतापर्याप्त्यसम्भवेन महा-

वच्छेदकमित्यर्थ इति पा० । एतादृशपाठे दण्डसंयोगादिरूपेत्यस्य उत्तरवर्त्तनि
हेतुव्यापकतावच्छेदकमित्यत्र हेतावन्वयः ।

(१) विशेष्यघटतेर्विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्यपगमादिति भावः ।

नसीयत्वादेरवच्छेदकान्तर्भाव आवश्यक इति शुद्धवह्नित्वादेस्तादृश-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सुघटमिति वाच्यम् । स्वरूपतो भास-
मानस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तसिद्धतया सखण्ड-
पदार्थस्य दण्डादेः स्वरूपतोऽभानात्तस्य स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वा-
सम्भवेन दण्डत्वादिविशिष्टस्य चातिप्रसक्तत्वेन तत्तादिरूपविशिषण-
मनन्तर्भाव्य तत्रावच्छेदकत्वपर्याप्तेरयोगात् । अभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकतया भासमाने उपलक्षणीभूतधर्मान्तरभानोपगमे
उपलक्षणतया दण्डत्वमात्रं तत्तद्दण्डावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकतया भासमानतत्तद्दण्डांशे विषयीकृत्य दण्डिमिति दण्डी-
नास्तीति प्रत्ययस्य दुर्वारत्वाच्च । अत्र केचित् उक्तानुशयेनैव 'दण्ड्या-
दावित्यादिपदद्वयोपादानं तेन च (१) पृथिवीत्वव्याप्यजातित्वा-
दिना अनुगतीकृत्य घटत्व-पटत्व-मृत्तिकाल-पाषाणत्वादिमतः सम-
वायादिना पृथिव्यादिहेतुकसाध्यस्य तादृशजातित्वादेश्च परिग्रहः ।
समवायादिना हेतुभूतपृथिव्यादिमिति तन्तु-कपालादौ विशेषणा-
नवच्छिन्न-घटत्व-पटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् । सर्व्वास्यैव
साध्यतावच्छेदकतादृशजातिषु तथाविधाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वपर्याप्तेस्तासां व्यापकतावच्छेदकत्वासम्भवेन तदनुगमकोक्त-
धर्मस्यैव परम्परासम्बन्धेन तथात्वोपगमस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु तद्दण्डवान्नास्तीत्यादौ प्रतियोगिविशेषणतया भासमान-
दण्डादिष्वेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्भासते तद्विशेषण-
तत्तादौ तत्तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वमेव प्रतियोगिताव्यधिकरणस्य

तदवच्छेदकत्वासम्भवेन तदन्तर्भावेन तदवच्छेदकतापर्याय्यसम्भवात् । न चानवच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपं स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् । तत्तत्सखण्डसाध्यतावच्छेदककव्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः (१) । अतो तदण्डादेरनवच्छेदकत्वं दुर्घटं (२) महानसीयवङ्गिर्नास्तीत्यादौ च महानसीयत्वादेः प्रतियोगिन्येव विशेषणतया भानात् तदन्तर्भावेनैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याय्यमिर्भासत इति विशेषः । अथ वङ्गित्वाद्यंश एव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणतया महानसीयत्वादिकमवगाहमाना महानसीयत्वविशिष्टवङ्गित्ववान्नास्तीत्याकारिका प्रतीतिः तस्या उक्तयुक्त्या (३) वङ्गित्वादेरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याय्यविषयकतया वङ्गित्वादेरप्यनवच्छेदकत्वं दुर्घटमेव स्यात्, यदि च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादेस्तदवच्छेदकतायामवच्छेदकत्वे गौरवान्महानसीयत्वादिसहितस्य वङ्गित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं उक्तप्रतीतिस्तु कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिवदवच्छेदकतावच्छेदकत्वांशे भ्रमरूपैवेत्युच्यते (४) । तदा यत्र सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादिविशिष्टस्य वङ्गित्वादेः साध्य-

(१) तथाच दण्डादिमाध्यकव्यभिचारिण्यातिप्रसक्तिभयेनानवच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवेशायोग इति भावः ।

(२) अनवच्छिन्नावच्छेदकत्वमेव च स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं तत्सखण्डे नास्त्येव अतो दण्डादेरनवच्छेदकत्वं दुर्घटमिति पा० ।

(३) प्रतियोगिताव्यधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवयुक्त्या ।

(४) कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रतीतिर्यथा प्रतियोगितावच्छेदकत्वांशे भ्रमरूपा तथेत्यर्थः ।

तावच्छेदकता तत्स्थलीये व्यभिचारिणि धूमादिहेतावति-
व्याप्तिरिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठेत्यादिना निर्वाच्यम् पारि-
भाषिकमेवावच्छेदकत्वं निवेशनीयं तच्च तल्लक्षणे यादृशस्य
स्वपदार्थस्य प्रवेशस्तादृशत्वं, एवञ्च महानसीयत्वादिविशिष्टस्य
वह्नित्वादेस्तत्र स्वपदेनोपादानसम्भवात् विशिष्टवह्नित्वत्वादि-
मेव पारिभाषिकमवच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नभेदश्च शुद्धवह्नित्वादावपि
दुर्घटः, तथाचावच्छेदकं यादृशं स्वं तादृशविशिष्टाविषयकप्रतीति-
विषयत्वमेवानवच्छेदकत्वपदेन विवक्षणीयं तथाच सति सखण्डस्य
दण्डादेः स्वरूपतोऽभानात्तत्तादिविशेषणविशिष्टस्यैवावच्छेदक-
लक्षणस्य स्वपदेनोपादेयतया तद्विशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य
दण्डत्वादिविशिष्टे सुघटत्वात् व्यापकतावच्छेदकत्वमव्याहृतमेवेति
चेन्न, पारिभाषिकस्यावच्छेदकत्वस्य स्वत्वघटितत्वेनाननुगतस्या-
भावकूटज्ञानासम्भवेन प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-
कत्वस्यागत्या गुरुधर्मसाधारण्यमुरीकृत्य व्याप्तिलक्षणे तदेव हि
निवेशनीयम्, एवञ्च (१) सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीय-
त्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य वह्नित्वादेर्हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वेऽपि (२) महानसीयत्वादिविशिष्टनिरूपितसमवायादेरेव-
प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं तत्रोपेयं शुद्धसमवायादिना

(१) गुरुधर्मस्य।भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे चेत्यर्थः ।

(२) सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्न-
वह्नित्वादिसाध्यव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय उक्तविशिष्टस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति भावः ।

वङ्गित्वादेरतिप्रसक्तत्वात्, शुद्धसमवायादेस्तत्रावच्छेदकतावच्छेद-
कत्वे महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवङ्गित्वाद्यवच्छि-
न्नाभावात् तद्विशिष्टवङ्गित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेश्च ।
तथाच साध्यतावच्छेदकताघटकशुद्धसमवायादिना अखण्डवङ्गित्वा-
देरनवच्छेदकत्वं न दुर्लभं (१) । न च महानसीयत्वादिसामाना-
धिकरण्यस्य यत्रोपलक्षणता तत्र तस्यावच्छेदककोटौ न प्रवेशः
यत्र विशेषणत्वं तत्र प्रवेशः, इत्यत एव वैलक्षण्यमिति वाच्यम् ।
उपलक्षणीभवत्तत्तद्रूपवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावबुद्धा-
वपि तत्तद्रूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकांशे प्रकारतया भानात् तत्राव-
च्छेदकतावच्छेदकत्वभानस्यावश्यकतया अवच्छेदकशरीराप्रवेश-
रूपोपलक्षणताया उपलक्षणविधया अवच्छेदके तत्रासम्भवात् ।
यदुपलक्षितनिरूपितसमवायादेरवच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं तस्यो-
पलक्षणतयावच्छेदकत्वं यद्विशिष्टनिरूपितसमवायादेरवच्छेदकता-
वच्छेदकत्वं तस्य विशेषणविधया अवच्छेदकतावच्छेदकत्वमित्य-
स्यैव विशेषत्वात् । एकत्वप्रागभावविशिष्टघटादेः (२) संयोगादि-
सम्बन्धेनाभावस्य प्रतियोगितायां अप्रसिद्धतया (३) विशिष्टनिरू-
पितसंयोगादेरवच्छेदकत्वसम्भवेनागत्या विशेषणविधया प्रति-

(१) साध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वा-
दिति भावः ।

(२) नन्वेवं विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यावृत्तिर्दीर्घितिकृतो विरुध्येत तत्र प्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टनिरूपित-
समवायेन प्रतियोगिनो गुणादावनधिकरणत्वादित्यत आह, एकत्वेत्यादि ।

(३) प्रतियोगिताया व्यावर्त्तकतयेति पा० ।

योगितावच्छेदकत्वमित्यन्यथैव वैलक्षण्यस्य (१) उपपादनीयतया शुद्धसमवायादेरेव विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-
तया तादृशाभावस्य तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरण-
तया दीधितिकृतां प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टासामानाधि-
करणपर्यन्तव्यावृत्तिसङ्गतिः । मा भूदा विशिष्टनिरूपितसम-
वायात्वादिना प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धता तथापि
महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवह्नित्वादेस्तद्विशिष्ट-
ह्नित्वादेश्च प्रतियोगितावच्छेदकतयोर्वैलक्षण्यं, आद्या तद्वह्नि-
वच्छिन्नविशेष्यपर्याप्ता, अन्या च विशेष्य-विशेषणभावापन्नयो-
र्धम्म-धम्मिणोर्द्वयोः पर्याप्त्येवं रीत्यैवोपपादनीयं, तावतापि
अखण्डस्य शुद्धवह्नित्वादेर्हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वमुपपद्यते धम्मन्तरोपलक्षितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य धूमादि-
मत्यवृत्तेः विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकता-
याश्च विशेष्य-विशेषणान्तर्भावेनैव पर्याप्तेः । ततोपलक्षित-
दण्डावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकता
च तत्तावच्छिन्नशुद्धविशेष्य एव पर्याप्ता साध्यतावच्छेदकता-
घटकशुद्धसंयोगसम्बन्धावच्छिन्ना चेति तादृशसम्बन्धेन दण्डादे-
स्तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दुरुपपादमिति सामञ्जस्य-
मिति वदन्ति ।

वस्तुतो गुरुधम्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिभाषिका-

(१) अगत्या विशिष्टाभावप्रतियोगिता विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता उपलक्षिता-
भावप्रतियोगिता उपलक्षिते विशेष्य एव इत्येवं वैलक्षण्यस्य ।

वच्छेदकत्वं निवेशनीयं तच्छरीरे यादृशं स्वं निविष्टं तादृशधर्म-
 भेदनिवेशे वङ्गित्वादी विशिष्टवङ्गित्वादिभेदासत्त्वेन तादृश-
 तादृशधर्माविषयकप्रतीतिविषयत्वं निवेशनीयमिति गौरव-
 मतः प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपं स्वविशिष्टसम्बन्धि-
 निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वरूपं तत्तदतिरिक्तवृत्तित्व-
 मेवानवच्छेदकान्तेन विवक्षणीयं तथाच सर्वांसामेव दण्डादिव्य-
 क्तीनां हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकतया कस्या-
 श्चिदपि दण्डादिव्यक्तेर्न यावत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तवृत्तित्वं
 स्वस्य स्वातिरिक्तवृत्तित्वविरहात् इत्यखण्डधर्मस्य व्यापक-
 तावच्छेदकत्वानुसरणम् (१) । एतच्चैकोक्त्यभिप्रायेण यथाश्रुतमूल-
 लक्षणमुपपादयितुं सार्वभौमप्रभृतिमतमनुसृत्य । एकोक्त्यनादरे
 तु अनुगतरूपेण नानाव्यक्तिविधेयतावच्छेदकानुमित्यौपयिक-
 व्याप्तिर्यद्रूपवच्छिन्नमनवच्छेदकं यद्रूपं वा प्रतियोगितावच्छेद-
 कतानवच्छेदकं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्रूप-
 विशिष्टावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्येवं रीत्या निर्व्वचनीया,
 तथा सति दण्डसंयोगादिहेतुकापि दण्डिमानयमित्याकारि-
 कानुमितिर्विशेषदर्शनामपि निर्व्वहति, एवमेकोक्त्या प्रति-
 योगिताधर्मिकोभयाभावघटिताया ग्रन्थकारेण स्वयमुपदर्श-
 नीयाया व्याप्तेरपि दण्डत्वादिविशिष्टदण्डाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्व-
 निर्व्वहः, हेतुसमानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगितायां दण्डत्व-
 पृथिवीत्वव्याप्यजातित्वादिविशिष्टावच्छेदत्वाभावस्याव्याहतत्वात्

(१) प्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुसरणमिति पा० ।

दण्डादिसामान्याभावप्रतियोगितायामेव तद्वन्मविशिष्टनिरूपित-
विलक्षणावच्छेदतासत्त्वादिति ध्येयम् ।

अनुमानदीधितिः ।

इत्थञ्च इदन्द्रव्यं गुण-कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्त्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादेः नाव्याप्तिः साधनस्य विशिष्टसत्त्वादेर्गुणादाववृत्तेः, सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याद्वाप्तेरैक्यं, वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवह्नि-सामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारणत्वाद्भूमत्वादिति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः, आद्या भिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम् । अयं कपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यादिसंग्रहायासामानाधिकरणान्तम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

‘इत्थञ्चेति हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्यसाधारणरूपमुपेक्ष्य विशिष्टसामानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिकरण्यविशेषनिवेशनेन चेत्यर्थः, ‘नाव्याप्तिरिति न विशिष्टसत्तात्वरूपहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजन्यानुमि-

त्वीपयिकव्याप्त्यनिर्वाह इत्यर्थः, तेन विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षित-
 हेतुमत्ताज्ञानजन्यानुमित्वीपयिकव्याप्ती तु तदुपलक्षितहेतु-
 सामानाधिकरणमेव निवेश्यं, अतो द्रव्यत्वाद्यभावे तादृश-
 हेतुसामानाधिकरणसत्त्वात् तादृशहेतौ न द्रव्यत्वादेर्व्याप्तिरित्य-
 भ्रान्तस्यापि गुणादौ विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुमत्ताज्ञान-
 सम्भवेऽपि न तत्र द्रव्यत्वाद्यनुमित्यापत्तिरिति नासङ्गतिः ।
 यत्र घट-पटवृत्तिसंयोगत्वादिना हेतुता, घट-पटाद्यन्यतरत्वं साध्यं
 तत्रोभयवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्या हेतुतावच्छेदकोपलक्षित-
 हेतुसामानाधिकरण्यगर्भं व्याप्त्यन्तरं स्वीकरणीयं अन्यथा तद्दे-
 तुकतत्साध्यकानुमित्युच्छेदप्रसङ्गात् । तादृशव्याप्त्यन्तरानभ्युपगमे
 सादृश्यहेतुकानुमितिरप्युच्छिद्येत तद्देदसामानाधिकरण्यसहित-
 तद्वृत्तिधर्मत्वरूपसादृश्यत्वविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्या विशिष्टाधि-
 करणतागर्भव्याप्त्यसम्भवात् । एवं व्यतिरेकव्याप्तिरपि हेतुताव-
 च्छेदकविशिष्टवैयधिकरण्यघटिता तदुपलक्षितवैयधिकरण्यघटिता
 चावश्यमुपेया अन्यथा एकव्यक्तिसमवेतत्याद्यनुमितिलक्षणस्यानु-
 मितिसामान्ये इतरभेदानुभापकत्वानिर्वाहात् । न च तत्र
 विशिष्टवैयधिकरण्यगर्भव्याप्तिरप्यस्तीति किं व्याप्त्यन्तरेणेति वाच्यं ।
 तादृशव्याप्तिविषयकस्य विशिष्टहेत्वधिकरणतागर्भपक्षधर्मज्ञान-
 स्यैव हेतुताया विशिष्टसत्ताहेतुकगुणादिपक्षकगुणाद्यनुमित्या-
 पत्तिभयेन स्वीकरणीयतया तत्स्वीकारस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा
 एतद्व्यक्तिसमवेतत्वघटितहेतुतावच्छेदकविशिष्टस्य भागासिद्ध्या
 अनुमितिसामान्ये तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रमात्मकपरामर्शस्या-

सम्भवादसमञ्जसम् (१)। अथैवं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनानि विशिष्ट-
निरूपितसमवायस्य सम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन व्याप्तिहेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन हेतुमत्त्वस्याग्रे विवक्षयैव निर्व्वहतीति कथमत्र विशिष्ट-
पदोपादानम् । न च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशिष्टनिरूपितसमवाय-
त्वादिना न विशेषणसम्बन्धता अपि तु शुद्ध एव समवायादिविशे-
षणसम्बन्धः स्वविशिष्टनिरूपितसमवायादिस्तु विशेषणतावच्छेदक-
सम्बन्धः इति मताभिप्रायेणेदं तथाचोक्तस्थले हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धः शुद्धसमवाय एवेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धमात्रविवक्षया
न प्रतीकार इति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि-
नानि हेतुतावच्छेदकस्य पक्षे परम्परासम्बन्धभाननियमे व्यापकता-
शरीरघटकाभावाधिकरणेऽपि तदीयतादृशसम्बन्धस्य निवेशित-
त्वात् तत एव हेतुतः पक्षे साध्यानुमितिनिर्व्वाहे विशिष्टत्वेन
सत्त्वादेर्द्वयत्वादिव्याप्तिस्वीकारस्य निरर्थकताप्रसङ्गात् । न च
दर्शितरीत्या विशिष्टव्यापकताग्रहस्य विशेषणव्यापकतावगाहि-
त्वेऽपि विशिष्टे पक्षधर्मताग्रहस्य विशेषणे तदवगाहित्वेऽपि च
विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य विशेषणे साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वा-
नियमात् न विशेषणहेतुकानुमितिसामग्र्या विशिष्टहेतुकानुमिति-
पूर्व्वमावश्यकता इति वाच्यम् । साध्ये विशिष्टहेतौर्व्यापकताग्रहे-
ऽपि विशिष्टहेतौ साध्यविरोधग्रहसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशिष्ट-
हेतुकस्थले विशिष्टाधिकरणत्वघटितहेतु-साध्यसामानाधिकरण्य-

(१) 'एवं व्यतिरेकव्याप्तिरपीत्यादिः 'असमञ्जसमित्यन्तः पाठः बङ्गपु आदर्श-
पुस्तकेषु नास्ति ।

विषयकस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुता वाच्या, अन्यथा विरोधस्य जनकज्ञानाविरोधितया हेत्वाभासत्वस्य दुर्घटत्वप्रसङ्गात्, साध्यवति विशिष्टहेत्वधिकरणत्वभाने च विशेषणपरम्परासम्बन्धस्यापि तत्र भाननियमेन विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य नियमतो विशेषणेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वात् । मैवं, विशिष्टनिरूपितव्यापकताशरीरे विशेषणस्य धर्मिण्यपारतन्त्रेणैव विशिष्टाधिकरणे विशेषणतया प्रवेशः न तु स्वातन्त्र्येण तथाच तद्ग्रहे न विशेषणव्यापकतावगाहित्वनियमो निर्व्वहति विशेषणनिरूपितव्यापकतायास्तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावघटितत्वात्, विशिष्टवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्युपरागेणाभावभाने च विशिष्टवत्तान्तर्गतविशेष्यवत्त्वपरित्यागेन विशेषणवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वपर्याप्तिभानासम्भवात् अभावप्रतियोगिप्रकारघटकस्थोपलक्षणविधया भानानुपगमात् । न च परम्परासम्बन्धेन विशेषणनिष्ठव्यास्यवगाहिपरामर्शनिष्ठकारणताया उभयवादिसिद्धत्वात् विशिष्टहेतुकपरामर्शान्तरकारणत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन विशिष्टस्य व्याप्तिग्रहस्थलेऽधिकरणे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वभानमुपगम्य विशेषणेऽपि व्याप्तिभानं कल्पनीयमिति वाच्यम् । शब्दाधीनविशिष्टवत्त्वगर्भव्याप्तिग्रहस्थले स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वगर्भव्याप्तिभानानियमात्, तादृशव्याप्तिबोधकशब्दस्य स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वाभासकत्वात् । अथ तत्र तदुत्तरं विशेषणे मानसव्याप्तिग्रह एवानुमित्यर्थं कल्पते तत्कारणतायाः क्लृप्तत्वादिति

चेन्न, एवं सति दण्डाद्युपलक्षितधर्मिहेतुकानुमितेर्विलयप्रसङ्गात्, तद्धेतुकव्याप्तिग्रहस्थले परम्परासम्बन्धेनोपस्थितदण्डादौ व्याप्ति-ग्रहस्य कल्पनसम्भवात् । स्वातन्त्र्येण सकलपरम्परासम्बन्धघटित-सकलविशेषणवत्त्वग्रहस्याप्रामाणिकतया विशेषणहेतुकपरामर्शस्य कारणतायाः क्लृप्तत्वानियमाच्च । ननु वङ्गसंयोगिसंयोगाद्यात्मक-साध्यसामानाधिकरणस्य व्याप्तित्वे 'एकैव हि सा व्याप्तिरिति मूलग्रन्थविरोधः, महानस-पर्वतादिनिष्ठधूमादिगतवङ्गसंयोगि-संयोगादेरैक्यासम्भवादित्यत आह, 'सामानाधिकरणव्यक्तीना-मिति, 'भेदेऽपीति, अधिकरणभेदेन धूमादिभेदेन चेत्यादिः, निरूपकतावच्छेदकं वङ्गत्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकं धूमत्वादिरूप-हेतुतावच्छेदकं, 'एक्यात्' साध्य-हेतुभेदेऽप्यभेदात्, तदभेदतात्पर्येण एकत्वव्यवहार इत्यर्थः । ननु लक्षणया तद्भावहारसमर्थनमसङ्गतं सामान्यप्रत्यासत्त्यभावपक्षे विशिष्टपरामर्शनिर्व्वाहार्थं व्याप्तैक्यकथ-नात्, तन्निर्व्वाहस्य (१) सामानाधिकरणस्य व्याप्तित्वे धूमत्वादे-रैक्येऽपि पक्षीयधूमादिनिष्ठसामानाधिकरणस्य सामान्यप्रत्यासत्तिं विना पूर्वं ग्रहासम्भवेन तत्स्मरणासम्भवात् पक्षीयधूमे तदुपनया-सम्भवेनायोगादतिप्रसङ्गेन (२) धूमादिव्यापकवङ्गादिसामानाधि-करण्यमात्रस्य व्याप्तित्वासम्भवात् धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकस्य द्विधा व्याप्तिशरीरप्रवेशस्यावश्यकत्वं दर्शयन् व्याप्तेर्भेदमभेदञ्च दर्श-यति, 'वस्तुतस्त्वित्यादिना, प्रथमपक्षप्रदर्शनं तत्पक्षे धूमत्वत्वाद्यप्रवे-

(१) अयोगादित्युत्तरवर्तिना अस्यान्वयः ।

(२) भ्रमं विना रासभादिलिङ्गकवङ्गानुमित्यापत्त्या चेत्यर्थः ।

शाल्लाघवेन (१) सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षे तज्ज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्व-
मिति सूचनाय । 'रासभादिसाधारण्यादिति, तत्साधारण्ये च भ्रमं
विनापि रासभादिलिङ्गकवक्त्राद्यनुमानापत्तिरिति भावः । अथ
व्यापकताप्रविष्टहेतुतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्य-
प्रकारकज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमान्नायमतिप्रसङ्गः धूमत्वादि-
प्रकारेण भासमाने रासभादौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्य
धूमत्वाद्यंशे भ्रमत्वनियमात् वक्ष्यमाणधूमत्वादिमन्निष्ठवक्त्रादि-
सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेऽपि तद्विधर्मितावच्छेदकतापन्नहेतु-
तावच्छेदकविशिष्टवत्तान्नानस्य हेतुताया अवश्योपेयत्वात् अन्यथा
विशिष्टसत्तादिव्यापकद्रव्यत्वादिनिरूपितविशिष्टसत्तादिनिष्ठसामा-
नाधिकरण्योपलक्षितवत्तान्नानाद्गुणादिरूपपक्षेऽभ्रान्तस्य द्रव्यत्वा-
द्यनुमानापत्तेः । साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्वस्य पक्षे साध्य-
निश्चयं विना दुर्निश्चयतया तदुपलक्षितवत्तानिश्चयस्यापि अनुमिति-
हेतुताया उपगन्तव्यत्वात्, केवलसामानाधिकरण्यप्रकारेण पक्ष-
धर्मज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे धूमाभाववान् पक्ष इत्यसिद्धिग्रह-
दशायामपि साध्ये धूमव्यापकताज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेश्च असमान-
प्रकारकतया धूमाभाववान् पक्ष इत्यादिवुद्धेर्धूमवृत्तिसामानाधि-
करण्यवत्त्वान् पक्ष इत्यादिज्ञानाविरोधित्वादिति चेत्, सत्यं, 'धूम-
त्वादिमति सामानाधिकरण्यमित्यस्य धूमत्वादिविशिष्टविशेषणता-
पन्नं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः, न तु धूमादिवृत्तित्वविशेषितं

(१) कारणतावच्छेदककोटावित्यादिः, धूमव्यापकवक्त्रिसामानाधिकरण्यधूमवान्
पर्वत इत्याकारकपरामर्शस्यैवात् पक्षे कारणत्वादिति भावः ।

सामानाधिकरण्यमिति तथाच एकधर्मविशेषणतापन्नं धूम-
 त्वादिरूपहेतुतावच्छेदक-साध्यसामानाधिकरण्योभयं व्याप्तिरिति
 पर्यवसितं, कारणञ्च धूमव्यापकवह्निःसमानाधिकरणधूमवान्
 पर्वत इत्यादिरेव परामर्शः तावतैव च उक्तोभयस्य हेतुविशेषण-
 तथा अनुमितिजनकज्ञानविषयत्वरूपव्याप्तित्वनिर्व्वाहः । द्वितीय-
 पक्षे च धूमव्यापकवह्निःसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववद्भूमवान् पक्ष-
 इति ज्ञानं हेतुर्न तु स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारकं तादृशधूमत्ववत्त्वान्
 पक्ष इत्याकारकं तादृशज्ञानस्य धूमाभाववान् पक्ष इत्याकारक-
 धूमत्वत्वाद्यप्रकारकासिद्धिज्ञानाप्रतिबध्यत्वात् । एतन्मते च हेतु-
 तावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्ने साध्यसमानाधिकरणा-
 वृत्तित्वमेव विरोधः न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यासामा-
 नाधिकरण्यं, उपदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकी-
 कृत्य साध्यसामानाधिकरण्यानवगाहितया तथाविधज्ञानाप्रतिबध्य-
 त्वात् । यदि च विरोधस्यानुमितिं प्रति साक्षाद्विरोधितया हेत्वा-
 भासत्वमुपपादयितुं शक्यते तदा समानाधिकरणवृत्तित्वांशे निर्धर्मि-
 तावच्छेदकं समानाधिकरणवृत्तिमद्भूमवान् पर्वत इत्येतादृशमपि
 ज्ञानं हेतुरूपेयते अन्यथा धूमत्वत्वादिविषयतायाः कारणताव-
 च्छेदककुक्षिप्रवेशे गौरवात्, सामानाधिकरण्यप्रकारकत्वापेक्षया
 समानाधिकरणवृत्तिप्रकारकत्वस्य गुरुत्वेऽपि सामान्यस्याप्रत्या-
 सत्तित्वे विशिष्टपरामर्शनिर्व्वाहानुरोधेन तेन रूपेण हेतुताया-
 अगत्योपगमात् । 'आद्या' हेतुतावच्छेदकधर्मसहितसाध्यसामा-
 नाधिकरण्यरूपा, 'भिन्नेति, प्रतिधूमादिकमित्यादिः । 'द्वितीया'

साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपा, 'अभिन्ना' सर्वधूम-
साधारणी, अनुगतरूपावच्छिन्नानाव्यक्तिदण्डादिविशिष्टहेतुक-
स्थलेऽपि परस्परसम्बन्धदण्डत्वाद्यखण्डधर्म एव हेतुतावच्छेदक-
उपगन्तव्य इति भावः । यद्यपि साध्यसमानाधिकरणावच्छेदक-
रूपवक्ष्यमाणव्याप्त्यभिप्रायेणापि 'एकैव हीत्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते,
तथापि स्वयं तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशस्य खण्डनीय-
तया स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणकत्व-
रूपपरिभाषिकावच्छेदकत्वस्यैव च विवक्षणीयतया एतदपेक्षया
तादृशी व्याप्तिर्गुरुशरीरेति कथञ्चिदीदृशव्याप्तेरैक्योपपत्तिसम्भवेन
तज्ज्ञानमनुमितिहेतुरित्येतादृशव्याप्तेरैक्यमुपपादितम् ।

मिश्रादिमतमालम्ब्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदप्रयोजन-
माह, 'अयं कपिसंयोगीति । अथैतद्दृत्वादेरव्याप्यवृत्तिकपि-
संयोगादिव्याप्यतोपगमे कपिसंयोगाद्यनवच्छेदकमूलादेः पक्षता-
वच्छेदकत्वे तदवच्छेदेनापि एतद्दृत्वादी कपिसंयोगादिसिद्धि-
प्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः, सल्लिङ्गकपरामर्शस्य भ्रमानुमित्य-
जनकत्वनियमात् । न च तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य तद-
वच्छेदेन साध्यानुमितिहेतुत्वात् एतद्दृत्वादिरूपव्याप्यवृत्तिहेतोश्च
किञ्चिदवच्छेदेनावृत्तेर्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यदि स्वरूपसम्ब-
न्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितावपि तादृशहेतुमत्ताज्ञान-
त्वेन हेतुत्वमुपेयते तदापि तुल्ययुक्त्या एतद्दृत्वादेरिव मूलाद्यव-
च्छिन्नसंयोगविशेषस्यापि कपिसंयोगादिव्याप्यतया तेन हेतुना
मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगाद्यनुमितेर्निष्प्रत्यूहत्वादिति चेदत्रो-

पाध्यायाः, साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विना व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वमनुपपन्नमिति पक्षधर्मताबलात् पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमेव साध्ये सिध्यति न तु तदवच्छेद्यत्वमपि प्रमाणाभावादिति तादृशानुमितेरप्रामाणिकतया तत्र परामर्शहेतुताकल्पनमेव नास्ति इति न तदापत्तिरिति समादधिरे ।

मिश्रादयस्तु बाधानवतारे मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगादिसिद्धिरिष्टैव इति वदन्ति । एतत्तत्त्वं ग्रन्थकृता हित्वाभासे वक्ष्यते ।

अनुमानदीधितिः ।

यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय तत् संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्तेर्वृक्षत्वावच्छेदेन तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात् तत्र चातीन्द्रियस्य संयोगस्य सत्त्वात्परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दीर्घाद्वा वृत्ते न संयोग इत्यादि नाध्यक्षमिति तन्न, द्रव्ये संयोगसामान्याभावे मानाभावात् । न च यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्याभाववानिति व्याप्तेर्यावत्संयोगाभावा एव मानम् ।

गादाधरीविवृतिः ।

प्राचीनसिद्धव्यावृत्तिस्थलं दूषयितुमुपन्यस्यति, 'यत्त्विति, 'तत्' असमानाधिकरणान्तम् । ननु द्रव्ये संयोगत्वाद्यवच्छिन्ना-

भावसत्त्व एवानवच्छेदकगर्भीक्तलक्षणाव्याप्तिः प्रसज्यते तदेव न, यतः प्रतियोग्यनवच्छेदकावच्छेदेनैवाभावो वर्तते न तु तदवच्छेदकावच्छेदेन विरोधात् वृत्तादौ च संयोगानवच्छेदकी-भूतस्तत्सामान्याभाववच्छेदक एव दुर्लभ इत्यत आह, 'संयोग-स्येति, 'वृत्तत्वाद्यवच्छेदेनेति, वृत्तत्वादेः प्रत्येकं सकलसंयोगाति-प्रसक्ततया तस्य संयोगावच्छेदकत्वासम्भवात् । आकाशादि-संयोगस्यापि यावद्बृहत्तरेकस्याभावात् वृत्तत्वे तत्संयोगानति-प्रसक्तत्वासम्भवादिति भावः । ननु वृत्तत्वाद्यवच्छेदेन वृत्तादौ संयोगसामान्याभावसत्त्वे वृत्ते संयोगोनास्तीत्यादिप्रत्यक्षापत्ति-रित्यत आह. 'तत्रेति, 'अतीन्द्रियस्येति, 'सत्त्वात्' अनु-योगितासम्बन्धेन सत्त्वात्, तथाच अतीन्द्रियप्रतियोगिक्त-तया संयोगसामान्याभावस्यातीन्द्रियत्वमिति भावः । ननु संयोग-सामान्याभावस्य वृत्ते सत्त्वे महदुद्भूतरूपवन्मात्रसमवेतसंयोग-सामान्याभावोऽप्यावश्यकः तद्वापकधर्मावच्छिन्नाभावस्य तद्धर्मा-वच्छिन्नाभावनियतत्वात् इति योग्यमात्रप्रतियोगिकोऽयमभावः कथं न वृत्ते साक्षात्क्रियते इत्यत आह, 'परित् इति, प्रतियोग्यप-लक्ष्येर्विभिन्नावच्छेदेनाभावग्रहं प्रति विरोधिज्ञानमुद्रया प्रतिबन्ध-कत्वं न सम्भवतीति तस्या दोषत्वकथनं दोषविधया प्रतिबन्धक-त्वलाभाय । अथ यत्र संयोगाविषयकमेव उपनीतभानाद्यात्मकं वृत्तादिरूपाधिकरणज्ञानं तदग्रिमक्षणे वृत्तादौ तादृशसंयोग-सामान्याभावगूहप्रसङ्गः तादृशदोषस्य प्रागसत्त्वात्, एवं वृत्ते न संयोग इति लौकिकप्रत्यक्षस्यालीकतया तत्र तादृशदोषस्य प्रति-

बन्धकत्वकल्पनमेवाशक्यमिति चेन्न, वृक्षादीं संयोगसामान्याभाव-
लौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धत्वेऽपि गुणादीं तत्प्रसिद्धा अधिकरणीय-
विषयतासम्बन्धेन संयोगाभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति
स्वविषयसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्,
सर्वत्र द्रव्येऽन्तत ईश्वरीयप्रत्यक्षस्यैव सर्व्वदा तादृशसम्बन्धेन सत्त्वे-
नातिप्रसङ्गविरहात् । इदमापाततः द्रव्यरूपाधिकरणविषयक-
संयोगाभावविषयकप्रत्यक्षस्य कदाचिदप्यनुदयेन तादृशप्रत्यक्ष-
सामग्र्या एवाकल्पनेनापादकाभावादेवातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन
तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनस्याप्ययुक्तत्वात् । कथञ्चिदापत्तिसम्भवेऽपि
तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वेनैव तादृशसम्बन्धेन (१) संयोगाभावलौ-
किकं प्रति प्रतिबन्धकत्वौचित्यात् । 'मानाभावादिति लौकिकप्रत्य-
क्षस्य योग्यानुपलब्धिविरहेणासम्भवात्, उपनीतभानस्य च संयोगा-
भावो वृक्षावृत्तिरित्याकारकस्य विपरीतविषयकस्याप्युपनयवशेन
सम्भवात्, विनिगमनाविरहेण एकतमस्य प्रामाण्यासिद्धिः, शब्दस्य
चाप्तोक्तत्वासिद्ध्या तदव्यवस्थापकत्वात् अनुमानस्य च लिङ्गा-
भावेनासम्भवादिति भावः । ननु वृक्षादीं यावत्संयोगविशेषा-
भावानामुभयवासिद्धतया तत एव हेतोस्तत्राप्रत्यक्षस्यापि
तत्सामान्याभावस्य सिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति शङ्कां निरस्यति, 'न चेत्या-
दिना, यः संयोगीययावद्विशेषाभाववान् स संयोगसामान्याभाववान्
इति व्याप्तेरग्रे व्यर्थविशेषणत्वाप्रयोजकत्वादिदोषेण निराकरणीय-
तया प्रथमतः सामान्यमुखीं व्याप्तिमनुमानोपष्टम्भकतया दर्शयति,

(१) अधिकरणीयविषयतासम्बन्धेनेत्यर्थः ।

भावसत्त्व एवानवच्छेदकगर्भीकलक्षणव्याप्तिः प्रसज्यते तदेव
न, यतः प्रतियोग्यनवच्छेदकावच्छेदेनैवाभावो वर्तते न तु
तदवच्छेदकावच्छेदेन विरोधात् वृत्तादी च संयोगानवच्छेदकी-
भूतस्तत्सामान्याभाववच्छेदक एव दुर्लभ इत्यत आह, 'संयोग-
स्येति, 'वृत्तत्वाद्यवच्छेदेनेति, वृत्तत्वादेः प्रत्येकं सकलसंयोगाति-
प्रसक्ततया तस्य संयोगावच्छेदकत्वासम्भवात् । आकाशादि-
संयोगस्यापि यावद्वृत्तवृत्तेरेकस्याभावात् वृत्तत्वे तत्संयोगानति-
प्रसक्तत्वासम्भवादिति भावः । ननु वृत्तत्वाद्यवच्छेदेन वृत्तादी
संयोगसामान्याभावसत्त्वे वृत्ते संयोगोनास्तीत्यादिप्रत्यक्षापत्ति-
रित्यत आह. 'तत्रेति, 'अतीन्द्रियस्येति, 'सत्त्वात्' अनु-
योगितासम्बन्धेन सत्त्वात्, तथाच अतीन्द्रियप्रतियोगिक-
तया संयोगसामान्याभावस्यातीन्द्रियत्वमिति भावः । ननु संयोग-
सामान्याभावस्य वृत्ते सत्त्वे महदुद्भूतरूपवन्मात्रसमवेतसंयोग-
सामान्याभावोऽप्यावश्यकः तद्व्यापकधर्मावच्छिन्नाभावस्य तद्वर्मा-
वच्छिन्नाभावनियतत्वात् इति योग्यमात्रप्रतियोगिकोऽयमभावः
कथं न वृत्ते साक्षात्क्रियते इत्यत आह, 'परित इति, प्रतियोग्युप-
लब्धेर्विभिन्नावच्छेदेनाभावग्रहं प्रति विरोधिज्ञानमुद्रया प्रतिबन्ध-
कत्वं न सम्भवतीति तस्या दोषत्वकथनं दोषविधया प्रतिबन्धक-
त्वलाभाय । अथ यत्र संयोगाविषयकमेव उपनीतमानाद्यात्मकं
वृत्तादिरूपाधिकरणज्ञानं तदग्रिमक्षणे वृत्तादी तादृशसंयोग-
सामान्याभावग्रहप्रसङ्गः तादृशदोषस्य प्रागसत्त्वात्, एवं वृत्ते न
संयोग इति लौकिकप्रत्यक्षस्यालीकतया तत्र तादृशदोषस्य प्रति-

बन्धकत्वकल्पनमेवाशक्यमिति चेन्न, वृक्षादौ संयोगसामान्याभाव-
लौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धत्वेऽपि गुणादौ तत्प्रसिद्ध्या अधिकरणीय-
विषयतासम्बन्धेन संयोगाभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति
स्वविषयसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्,
सर्वत्र द्रव्येऽन्तत ईश्वरीयप्रत्यक्षस्यैव सर्व्वदा तादृशसम्बन्धेन सत्त्वे-
नातिप्रसङ्गविरहात् । इदमापाततः द्रव्यरूपाधिकरणविषयक-
संयोगाभावविषयकप्रत्यक्षस्य कदाचिदप्यनुदयेन तादृशप्रत्यक्ष-
सामग्र्या एवाकल्पनेनापादकाभावादेवातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन
तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनस्याप्ययुक्तत्वात् । कथञ्चिदापत्तिसम्भवेऽपि
तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वेनैव तादृशसम्बन्धेन (१) संयोगाभावलौ-
किकं प्रति प्रतिबन्धकत्वौचित्यात् । 'मानाभावादिति लौकिकप्रत्य-
क्षस्य योग्यानुपलब्धिविरहेणासम्भवात्, उपनीतभानस्य च संयोगा-
भावो वृक्षावृत्तिरित्याकारकस्य विपरीतविषयकस्याप्युपनयवशेन
सम्भवात्, विनिगमनाविरहेण एकतमस्य प्रामाण्यासिद्धिः, शब्दस्य
चाप्तोक्तत्वासिद्ध्या तदव्यवस्थापकत्वात् अनुमानस्य च लिङ्गा-
भावेनासम्भवादिति भावः । ननु वृक्षादौ यावत्संयोगविशेषा-
भावानासुभयवासिद्धतया तत एव हेतोस्तत्राप्रत्यक्षस्यापि
तत्सामान्याभावस्य सिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति शङ्कां निरस्यति, 'न चेत्या-
दिना, यः संयोगीययावद्विशेषाभाववान् स संयोगसामान्याभाववान्
इति व्याप्तेरग्रे व्यर्थविशेषणत्वाप्रयोजकत्वादिदोषेण निराकरणीय-
तया प्रथमतः सामान्यमुखीं व्याप्तिमनुमानोपपृच्छकतया दर्शयति,

(१) अधिकरणीयविषयतासम्बन्धेनेत्यर्थः ।

‘यो यदीयेति यदध्माश्रयस्य यावद्विशेषाभाववान् यः स तदध्माव-
 च्छिन्नाभाववानित्यर्थः, संयोगत्वाश्रयस्य विशेषधर्मावच्छिन्ना-
 भावकूटं वृक्षादौ वर्तते इति तत्रोक्तव्याप्तेः संयोगत्वावच्छिन्नाभाव-
 सिद्धिः, प्रतियोगिनो यत्त्व-तत्त्वरूपेण निवेशे संयोगवृत्तिकपिसंयोग-
 त्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनं स्यादिति
 धर्मस्य यत्त्व-तत्त्वेनोपादानं, संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगत्वाद्य-
 वच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय समवायसम्बन्धावच्छिन्ना-
 भाव एव साधनीयः, अन्यसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य तत्-
 सम्बन्धावच्छिन्नाभावव्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषा-
 भावकूटस्यापि तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावव्यभिचारित्वं तुल्य-
 न्यायेन सम्भाव्येतेति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानामपि यत्त्व-
 तत्त्वेन व्याप्तावन्तर्भावः । अत एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नयाव-
 द्विशेषाभावहेतुना तत्सम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्याभावसिद्धिः,
 तदध्माश्रयविशेषाभावश्च उभयावृत्तितदध्मसमानाधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभावः(१), अतः संयोगत्वाद्यपेक्षया वृत्तवृत्तिसंयोगत्वादेर्विशे-
 षधर्मत्वेऽपि संयोगसामान्याभावं वृक्षादावनभ्युपगच्छताम् अवयव-
 विशेषरूपावच्छेदकदुर्भिक्षेण वृत्तवृत्तिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य
 वृक्षादावनभ्युपगमेऽपि च न सन्दिग्धासिद्धिः, वृत्तवृत्तिसंयोगत्वा-
 दीनामुभयवृत्तित्वेन तदवच्छिन्नाभावव्यावृत्तिः । न च हेतावुभया-

(१) उभयावृत्तितदध्मसमानाधिकरणवच्च उपलक्षणविधया निविष्टं न तु
 विशेषणविधया अतुगततत्तद्रूपेण तदध्मावच्छिन्नाभावस्यैकोनावयवविशेषरूपाव-
 च्छेदकविरहेण वृक्षादावनभ्युपगमादिति भावः ।

वृत्तित्वविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वेऽपि व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्यं यावत्त्वविशेषणस्य धीविशेषविषयत्वरूपस्य परिचायकमेव तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तु हेतुप्रविष्टं इति न सत् तथा सति यत्तत्पदार्थस्य हेतु-साध्यशरीराप्रवेशेन सामान्यमुखव्याप्तित्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । यावत्पदस्य व्यापकतार्थकतया तत्तद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वनिरूपिताया आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया एव हेतुतया विशेषधर्मव्यापकत्वाघटकाभावान्तरस्यैव सामान्यधर्मव्यापकताघटकतया वैयर्थ्यानवकाशात् । न च तादृशाभावत्वव्यापकत्वं तादृशाभावनिष्ठभेदप्रतियोगितायामाधेयतासम्बन्धेनानवच्छेदकत्वम् एवञ्च संयोगविशेषाभावानां सर्वेषामेव सर्व्वाधिकरणवृत्तितया तन्निष्ठभेदप्रतियोगितायामाधेयतासम्बन्धेनावच्छेदकमधिकरणमप्रसिद्धं इति तदनवच्छेदकत्वरूपहेत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतियोगिताया अभावस्यैव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्थले निवेशनीयत्वात्, उक्तस्थले च व्यधिकरणतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रसिद्धिसौलभ्यात् । यद्धर्मसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन धर्मो विशेषणीयः, तेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववतस्तद्धर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तादृशाभाववत्त्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । न च भेदप्रतियोगितावच्छेदकचाचत्व-घटान्यतरत्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववतस्तद्रूपावच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-

काभाववत्त्वासम्भवाद्वाभिचारः वाच्यत्वादेः संयोगादिना अहृत्ति-
त्वात्तेन सम्बन्धेन घटादेरेव तादृशाभावविरोधितया घटत्वादेरेव
तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन गुरोरन्यतरत्वस्य तत्प्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । वाच्यत्वादिसाधारणस्यान्यतरनिष्ठ-
प्रतियोगित्वस्य न्यूनहृत्तिघटत्वादिना अवच्छेदासम्भवादगत्या
गुरुणाप्यन्यतरत्वादिनैव तदवच्छेदात् । वस्तुतो यत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिकाभावस्य साध्य-हेतुघटकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकत्वेनैव सामान्यधर्मस्य विशेषणीयत्वात् उक्त-
सामान्यधर्मस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि संयोगादिसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतदव-
च्छिन्नाभावाप्रसिद्धावपि न व्यभिचारः । अतएव भेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकजातित्वादिघटकनित्यत्वादेः समवायसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितावच्छेदकगर्भं निवेशस्य गौरवेणासम्भवेऽपि न जाति-
त्वादिसामान्यधर्मघटितहेतोर्यभिचारितया सामान्यव्याप्तिभङ्गः ।
वस्तुतस्तु यद्दर्शं प्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेषणमनुपादेयमेव कम्बु-
ग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयाहृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठभेद-
प्रतियोगितात्वस्य घटत्वादिघटिततादृशधर्मापेक्षया गुरुतया तदव-
च्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धेर्यद्दर्शं त्यनेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वा-
दिरूपधर्मोपादानस्य गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
पक्षेऽसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात् । अभावे यावत्त्वादिविशेषण-
प्रवेशात् यत्किञ्चिज्जात्यादिव्यक्त्यभाववति जात्यादिसामान्या-
भावासत्त्वेऽपि न सामान्यव्याप्तिभङ्गः । यद्यपि यत्तदर्थं घटित-

साध्य-हेतूनामननुगमेन नैका व्याप्तिरिति संयोगसामान्याभाव-
तदीयविशेषाभावकूटयोर्व्याप्ती यावत्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यमेव तथा-
प्येतद्दोषस्य स्वयमग्रे वाच्यतया यथाकथञ्चिच्छङ्कासङ्गतिः ।
अथ वृत्तादौ यावत्संयोगाभाववत्त्वमुभयवाद्यसिद्धं तत्र विभुसंयो-
गाभावावच्छेदकस्यावयवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा दुर्वचत्वात्
ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे कालविशेषावच्छेदेनापि
तत्र तदभावासम्भवात् तयोस्तदविरोधितामते द्रव्ये संयोगादि-
सामान्याभावस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वृत्तावविरोधात् । न च
मूलाग्राद्यवच्छिन्नविभुसंयोगव्यक्तीनां भेदादग्र-मूलाद्यवच्छेदेना-
भावः सुलभ इति वाच्यम् । तासां भेदस्याप्रामाणिकत्वात् ।
न च नानावयवावच्छिन्नसंयोगव्यक्तीनामभेदे तत्संयोगव्यक्तौ तत्त-
दवच्छेदकव्यक्तीनां तादात्म्यसम्बन्धेन कारणतायां व्यभिचार इत्यव-
च्छेदकभेदेन संयोगभेद आवश्यकः आवश्यकश्चावच्छेदकव्यक्तीनां
विशिष्य स्वावच्छिन्नसंयोगव्यक्तिषु हेतुताभ्युपगमः, अन्यथा मूला-
दिमात्रावच्छिन्नमूर्त्तान्तरसंयोगानां अग्राद्यवच्छेदेन तद्वृत्तादि-
वृत्तिविभुसंयोगानाञ्च वृत्तान्तरावयवावच्छेदेनानुत्पत्तिप्रयोजकस्य
दुर्लभतापत्तेरिति वाच्यम् (१) । व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमेन

(१) इति वाच्यम् इति सन्दर्भानन्तरं 'न च मूलाद्यवच्छिन्नेति सन्दर्भात्
पूर्वं 'व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमेन विभुसंयोगस्य व्याप्यवृत्तितया मूलाद्यव-
च्छिन्नत्वविरहेण तत्र मूलादीनां हेतुताविरहात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकोपगमे तत्तद-
वच्छेदकस्वरूपतत्तद्विशेषावच्छेदकताव्यक्तीनामेव तत्तदवच्छेदकजन्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
तया मूलाद्याद्यवच्छिन्नविभुसंयोगादीनामभेदेऽपि व्यभिचारानवकाशात् अन्यथा
मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य दिग्विशेषैरप्यवच्छिन्नतया तत्राप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन

वृत्तादौ विभुसंयोगस्य व्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकतानियाम-
कावच्छेदककारणताकल्पनानवकाशात्, मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य
दिग्विशेषैरप्यवच्छिन्नतया तत्राप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्संयोग-
व्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्तत्र व्यभिचारस्य वारणाय तत्तद-
वच्छेदकस्वरूपतत्तदवच्छेदकताव्यक्तीनामिव तत्तदवच्छेदकजन्य-
तावच्छेदकसम्बन्धताया उपगन्तव्यतया तत एव नानावच्छेदकाव-
च्छिन्नैकसंयोगस्वीकारेऽप्यव्यभिचारनिर्व्वाहाच्च । न च मूलाद्यव-
च्छिन्नसंयोगानामग्राद्यवच्छिन्नसंयोगादेरिव प्राच्याद्यवच्छिन्नसंयो-
गादेरपि भेदः स्वीकर्तुं शक्यते, मूले प्राच्यां शरीर-वृत्तसंयोग-
इत्यादिप्रतीत्या एकसंयोगव्यक्तावेव मूल-प्राच्याद्यवच्छिन्नत्वाव-
गाहनात् । न चाग्र-मूलयोः शरीरसंयोग इत्यस्या इव तादृश्या-
अपि प्रतीतेः संयोगद्वयावगाहित्वमस्मदनुमतमिति वाच्यम् ।
यत्र मूल-प्रतीचीमात्रावच्छिन्न एकशरीरसंयोगः अग्र-प्राची-
मात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसंयोगस्तत्र मूले प्राच्यां शरीर-
संयोग इति प्रत्ययापत्तेः, शरीर-तरुसंयोगव्यक्तीनामेकैकासामिव
शरीरावयवेन वृत्तावयवेन चावच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि दर्शित-
सम्बन्धसङ्कोचमन्तरेण दुर्वारत्वाच्च । तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नानाना-
संयोगसाधारणं तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तदवच्छेदकजन्य-
तावच्छेदकं न तु संयोगनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वं अनन्तकार्यकारणभाव-
प्रसङ्गात् । तथाच एकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगस्यापरावच्छेदका-

तत्संयोगव्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्तत्र व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्, इति पाठः कुल-
चिदादर्शपुस्तके वर्त्तते ।

वच्छिन्नत्वेऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न व्यभिचारशङ्का इति वदन्ति ।

यत्तु संयोगमात्रस्याव्याप्यवृत्तिसिद्धान्तानुरोधेन मूलाग्रा-
वच्छिन्नतरु-विभुसंयोगादीनां भेदस्वीकार आवश्यक इति, तदपि
न सम्यक्, तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्देशविशेषरूपाव-
च्छेदकनियमेनैव तादृशसिद्धान्तसङ्गतेः ।

अत्र वदन्ति द्रव्यमात्र एव संयोगसामान्याभावस्याप्रामा-
णिकतायाः 'तन्नेत्यादिनोक्तेः 'न चेत्यादिना गगनादाविव संयोग-
सामान्याभावसाधकमनुमानमाशङ्कितं, विभुद्वयसंयोगानभ्युपगमेन
तत्र यावत्संयोगव्यक्तीनामेव प्रतिनियतदिग्देशावच्छिन्नतया तत्त-
द्गतित्वेन तत्र तदभावसत्त्वेऽविवाद एव इति नासिद्धाव-
काशः, विभुमात्रे संयोगसामान्याभावसिद्धावपि संयोगि द्रव्य-
त्वादित्यत्र व्यावृत्तिसङ्गतेर्वृक्षादावेतद्गामिबलात् संयोगसामा-
न्याभावासिद्धावपि न क्षतिः । प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदव-
च्छेदकत्वनियमसत्त्वे च वृक्षत्वाद्यवच्छेदेन वृक्षादावपि संयोग-
सामान्याभावसिद्धिसम्भवेन तत्रापि तदभावं साधयतां तादृश-
नियमवादिनामाशङ्कां 'न च प्रतियोग्यनवच्छेदकवृक्षत्वादेर-
भावावच्छेदकत्वमित्यादिना निराकरिष्यते पूर्वमपि वृक्षत्वाद्यव-
च्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तेरविरोधमात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेद-
कस्याभावावच्छेदकत्वनियमेन वा सेडुमर्हतीत्याशयेनैव वृक्षादौ
संयोग-तत्सामान्याभावयोर्वृक्षाववच्छेदकभेद उपपादितः वृक्षे न
संयोग इति प्रत्यक्षञ्च वारितं न तु यो यदीयेत्यादिनियमस्य तत्सा-

वृक्षादौ विभुसंयोगस्य व्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकतानियाम-
 कावच्छेदककारणताकल्पनानवकाशात्, मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य
 दिग्विशेषैरप्यवच्छिन्नतया तत्राप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्संयोग-
 व्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्तत्र व्यभिचारस्य वारणाय तत्तद-
 वच्छेदकस्वरूपतत्तदवच्छेदकताव्यक्तीनामिव तत्तदवच्छेदकजन्य-
 तावच्छेदकसम्बन्धताया उपगन्तव्यतया तत एव नानावच्छेदकाव-
 च्छिन्नैकसंयोगस्वीकारेऽप्यव्यभिचारनिर्व्वाहाच्च । न च मूलाद्यव-
 च्छिन्नसंयोगानामग्राद्यवच्छिन्नसंयोगादेरिव प्राच्याद्यवच्छिन्नसंयो-
 गादेरपि भेदः स्वीकर्तुं शक्यते, मूले प्राच्यां शरीर-वृत्तसंयोग-
 इत्यादिप्रतीत्या एकसंयोगव्यक्तावेव मूल-प्राच्याद्यवच्छिन्नत्वाव-
 गाहनात् । न चाग्र-मूलयोः शरीरसंयोग इत्यस्या इव तादृश्या-
 अपि प्रतीतिः संयोगद्वयावगाहित्वमस्मदनुमतमिति वाच्यम् ।
 यत्र मूल-प्रतीचीमात्रावच्छिन्न एकशरीरसंयोगः अग्र-प्राची-
 मात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसंयोगस्तत्र मूले प्राच्यां शरीर-
 संयोग इति प्रत्ययापत्तेः, शरीर-तरुसंयोगव्यक्तीनामेकैकासामिव
 शरीरावयवेन वृक्षावयवेन चावच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि दर्शित-
 सम्बन्धसङ्कोचमन्तरेण दुर्वारत्वाच्च । तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नानाना-
 संयोगसाधारणं तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तदवच्छेदकजन्य-
 तावच्छेदकं न तु संयोगनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वं अनन्तकार्यकारणभाव-
 प्रसङ्गात् । तथाच एकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगस्यापरावच्छेदका-

तत्संयोगव्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्तत्र व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्, इति पाठः कुत्र-
 चिदादर्शयुस्तके वर्त्तते ।

वच्छिन्नत्वेऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न व्यभिचारशङ्का इति वदन्ति ।

यत्तु संयोगमात्रस्याव्याप्यवृत्तिसिद्धान्तानुरोधेन मूलाग्रावच्छिन्नतरु-विभुसंयोगादीनां भेदस्वीकार आवश्यक इति, तदपि न सम्यक्, तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्देशविशेषरूपावच्छेदकनियमेनैव तादृशसिद्धान्तसङ्गतेः ।

अत्र वदन्ति द्रव्यमात्र एव संयोगसामान्याभावस्याप्रामाणिकतायाः 'तन्नेत्यादिनोक्तेः 'न चेत्यादिना गगनादावेव संयोगसामान्याभावसाधकमनुमानमाशङ्कितं, विभुद्वयसंयोगानभ्युपगमेन तत्र यावत्संयोगव्यक्तीनामेव प्रतिनियतदिग्देशावच्छिन्नतया तत्तद्ग्रन्थित्वेन तत्र तदभावसत्त्वेऽविवाद एव इति नासिद्धावकाशः, विभुमात्रे संयोगसामान्याभावसिद्धावपि संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्र व्यावृत्तिसङ्गतेर्वृत्तादावैतद्ग्रामिबलात् संयोगसामान्याभावासिद्धावपि न क्षतिः । प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदवच्छेदकत्वनियमसत्त्वे च वृत्तत्वाद्यवच्छेदेन वृत्तादावपि संयोगसामान्याभावसिद्धिसम्भवेन तत्रापि तदभावं साधयतां तादृशनियमवादिनामाशङ्कां 'न च प्रतियोग्यनवच्छेदकवृत्तत्वादेरभावावच्छेदकत्वमित्यादिना निराकरिष्यते पूर्व्वमपि वृत्तत्वाद्यवच्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तेरविरोधमात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याभावावच्छेदकत्वनियमेन वा सेद्गुमर्हतीत्याशयेनैव वृत्तादौ संयोग-तत्सामान्याभावयोर्वृत्तावच्छेदकभेद उपपादितः वृत्ते न संयोग इति प्रत्यक्षञ्च वारितं न तु यो यदीयेत्यादिनियमस्य तत्सा-

धकत्वाशयेनेति न सन्दर्भविरोधः । यत्किञ्चिदवयवनाशान्महा-
 वृक्षनाशानन्तरं खण्डवृक्षोत्पत्तिक्षणे पूर्वोत्पन्नक्रियातो यत्रावस्थि-
 तयावत्तदवयवैर्गगनादिसंयोगानां (१) विनाशः द्वितीयक्षणे च
 खण्डवृक्षस्यापरावयवनाशस्तृतीयक्षणे च तन्नाशस्तत्र तद्वृक्षे विभु-
 संयोगानुत्पत्त्या यावद्विशेषाभावसीलभ्यम् । न चैवं तादृशवृक्षे मूर्त्तान्-
 त्तरेणापि संयोगस्तदवयवसंयोगैस्तत्कर्मणा वा न सम्भवति तद-
 वयव-गगनादिसंयोगनाशककर्मणा मूर्त्तान्तर-तदवयवसंयोगाना-
 मपि तदुत्पत्तिकाले विनाशात्, अवयवावयविनोः संयोगानभ्युप-
 गमेन अवयवेषु आरम्भकसंयोगसत्त्वेन तन्निष्ठसंयोगजननासम्भवात्,
 उत्पत्तिकाले च द्रव्ये गुणवत्कर्मसत्त्वानुपपत्तेरिति संयोगसाध्यक-
 द्रव्यत्वस्य सद्भेतुतैव न निर्व्वहतीति वाच्यम् । तादृशखण्डद्रव्ये
 तदवयवसंयोगजन्यस्य तत्कर्मजन्यस्य च संयोगस्यासम्भवेऽपि सर्व्व-
 त्रैव सदागतिशीलपवनादिपरमाणूनां कर्मभिस्तत्संयोगानामुत्पत्तौ
 बाधकविरहेण द्रव्यस्य संयुक्तत्वनियमादित्यपि केचित् । 'यावत्-
 संयोगाभावा एव मानमिति ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमितिकरणत्व-
 मताभिप्रायेण, 'यत्तदर्थयोरिति साध्य-हेतुघटकयत्तच्छब्दार्थयोः
 संयोगत्व-घटत्वाद्योरित्यर्थः, 'अननुगमादिति एकरूपेण निवेशा-
 सम्भवादित्यर्थः, एकव्याप्तेर्निर्व्व्याहयितुमशक्यत्वादिति शेषः, तथाच
 घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाव घटादिविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तेः संयोगसामा-
 न्याभावसिद्धानुपयोगित्वात् यावत्संयोगविशेषाभावे संयोगसामा-

(१) तदवयवावच्छिन्नगगनादिसंयोगानामित्यर्थः, यावत्तदवयवैर्गगनादि-
 संयोगानां इति पा० ।

न्याभावीयविशेषव्याप्तेश्चाग्रे निराकर्त्तव्यत्वान्नोक्तानुमानसम्भव इति भावः । ननु प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्यव्याप्तेरग्रहेऽपि यथा यो यत्र प्रवर्त्तते स कार्य्यतया तज्जानातीत्याकारात्स्नपानादिप्रवृत्ति-तद्विषयककार्य्यताज्ञानयोर्व्याप्तिग्रहाद्भवानयनादिप्रवृत्तिरूपलिङ्गेन गवानयनादिकार्य्यताज्ञानसिद्धिः तथा प्रकृते संयोगीययावद्विशेषा-भावे तत्सामान्याभावस्य व्यर्थविशेषणत्वादिना व्याप्त्यग्रहेऽपि घटादिविशेषाभावकूटे तत्सामान्याभावव्याप्तिग्रहादेव संयोगीय-यावद्विशेषाभावे पक्षधर्मताज्ञानाद्गगनादौ (१) संयोगसामान्या-भावसिद्धिर्दुर्वारैव व्यतिरेकिहेतुकानुमिताविव सामान्यव्याप्त्यधीन-विशेषसिद्धौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमात् (२) । न च विशेषभावान्तरे सामान्याभावान्तरव्याप्तिग्रहात् संयोग-विशेषाभावेन तत्सामान्याभावसिद्ध्युपगमे यावत्त्वाद्विशेषितकपि-संयोगादिप्रतियोगिकाभावे (३) कपिसंयोगादिसामान्याभावव्याप्ति-ग्रहादेव संयोगप्रतियोगिकाभावेन तत्सामान्याभावसिद्धिसम्भ-वात् यावत्त्वादिविशेषणमनर्थकं प्रकृतहेतुत्वनिखिलहेत्वन्तरेषु तत्रविष्टतत्त्वपदार्थघटितप्रकृतसाध्यतुल्यसाध्यव्याप्तिग्रहापेक्षायाः स्वीकर्त्तुमशक्यत्वात् तादृशसकलहेतु-साध्यानां युगसहस्रेणापि

(१) वृक्षादाविति पा० ।

(२) तथाच यथा व्यतिरेकिस्थले हेतौ व्याप्तिग्रहकालीनस्य पक्षे हेतुमत्ता-ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वं तथा प्रकृतपक्षे प्रकृतहेतुमत्ताज्ञानकालीनस्य विशेषाभावान्तरे सामान्याभावान्तरव्याप्तिग्रहस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं बोध्यमिति भावः ।

(३) कपिसंयोगप्रतियोगिकत्वं अभावे न निवेशनीयं व्यर्थविशेषणत्वात् ।

असर्वत्रैर्ज्ञातुमशक्यत्वात् इति वाच्यम् । उपस्थितयावत्तादृश-
हेतुषु तादृशतत्तत्साध्यव्याप्तिग्रहापेक्षया सामञ्जस्यात् तावन्मात्रा-
पेक्षायाञ्च तत्तत्साधनधर्मिकतत्तत्साध्यव्याप्तिग्रहाभावविशिष्टतत्त-
त्साध्यसाधनोपस्थितेरनुमितिप्रतिबन्धकतया सूत्रपादत्वात् । एवं
सति (१) यावत्त्वविशेषणानुपादाने जात्यादिविशेषघटत्वाद्यभावे
जात्यादिसामान्याभावव्यभिचारोपस्थितिदशायां संयोगादिसामा-
न्याभावसाधनासम्भवेन तादृशविशेषणसार्थक्यात् (२), गगनाद्य-
वृत्ति-स्वसमानाधिकरणनिरुक्तधर्मावच्छिन्न (३) प्रतियोगिताकय-
त्किञ्चिदभावकं यद्यत् तदन्यो गगनादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छे-
दकोभयावृत्तिधर्मसमानाधिकरणान्यो वा यो धर्मः स तन्निष्ठा-
भावप्रतियोगितावच्छेदक इत्येतादृश्या उक्तसामान्यव्याप्तिस्थला-
भिषिक्तव्याप्त्यैव वा संयोगत्वादी गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं साधनीयं तत्र च नाननुगमदोष इत्याशङ्क्य उक्तानुमाने-
उपाधिमाह, 'एकावच्छेदेनेति अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषा-
भावाधिकरणत्वस्योपाधित्वादित्यर्थः, यथाश्रुते गुणादिनिष्ठायाः
यावत्संयोगाभावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तितया अवच्छेदकत्वविर-
हेण उपाधिः साध्यव्यावकत्वानिर्वाहात् । न च गुणादिनिष्ठाया-
यावत्संयोगाभावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तित्वेऽपि गुणत्वाद्यवच्छि-

(१) साध्यव्याप्तिग्रहस्यापेक्षितत्वे सतीत्यर्थः ।

(२) तथाच यत्किञ्चिज्जात्यभाववति जातिसामान्याभावासत्त्वाद्ब्यभिचार-
कारणाय यावत्पदम् ।

(३) उभयावृत्तिधर्मावच्छिद्येत्यर्थः ।

नत्वमावश्यकम् अन्यथा अधिकरणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानासम्भवेन (१) गुणादौ तदभावग्रहासम्भवादिति वाच्यम् । द्रव्यनिष्ठयावत्संयोगाभावाधिकरणताया अपि द्रव्यत्वादिरूपैकावच्छेदकावच्छिन्नतया उपाधिः साधनाव्यापकतानिर्वाहाय सममीनिर्देश्यं यदव्याप्यवृत्तितानिर्वाहकं विलक्षणभवच्छेद्यत्वं तस्यैव विवक्षणीयतया गुणानिष्ठसंयोगाभावाद्यधिकरणतायां तादृशावच्छेद्यत्वविरहेण साध्यव्यापकताया यथाश्रुते दुरुपपादत्वात् । अथैवं कपिसंयोगादिसामान्यस्य मूलाद्यवच्छेदेनाभाववति कपिसंयोगादिमदृत्तादौ अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वविरहेण साध्योपाध्योर्न सामान्यव्याप्तिनिर्वाहः (२) । अत्र केचित् अवच्छिन्नत्वैकावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयाभाववद्यावद्विशेषाभाववत्त्वम् इहोपाधित्वेनाभिमतं गुणे यावद्विशेषाभाववत्त्वम् अवच्छिन्नत्वाभावेनोक्तोभयाभाववत्, कपिसंयोगवति वृत्ते कपिसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वं मूलाद्येकावच्छेदकावच्छिन्नमिति तदनवच्छिन्नत्वाभावादुभयाभाववदिति (३) नोपाधि-साध्ययोः सामान्यव्याप्तिभङ्गः ।

(१) अभावलौकिकप्रत्यक्षे अधिकरणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः ।

(२) तथाच प्रकृतसाध्यतुल्यसाध्ये प्रकृतोपाधितुल्यव्याप्तिरतलोपाधित्वनिर्वाहिका यो यद्वर्णावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववान् स निरवच्छिन्नतद्वर्णसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावाधिकरणतावान् इत्याकारा सैव साध्योपाध्योः सामान्यव्याप्तिरिति भावः ।

(३) कपिसंयोगवति वृत्ते संयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वं मूलाद्येकावच्छेदकानवच्छिन्नत्वाभावादुभयाभाववदिति पा० ।

अथ वृत्तादिनिष्ठानां यावत्कपिसंयोगविशेषाभावाधिकरणतानां नैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्भवति वृत्ताद्यवृत्तिकपिसंयोगादिव्यक्तीनां येऽभावास्तेषां वृत्तादौ व्याप्यवृत्तितया तन्निष्ठतदधिकरणतानामनवच्छिन्नत्वात् । न च व्याप्यवृत्त्यधिकरणतानामनवच्छिन्नतया अन्यासाञ्चैकावच्छेदकावच्छिन्नतया सर्वास्त्रधिकरणतासूभयाभावोऽक्षत एवेति वाच्यम् । एवं सति पक्षनिष्ठसंयोगव्यक्तीनां दिग्देशविशेषाद्यवच्छिन्नानां यावन्तोऽभावाः पक्षनिष्ठतावन्निरूपिताधिकरणतानां सर्वासामैकावच्छेदकविरहेऽपि द्वित्रादीनामवच्छेदकैक्यसम्भवेन सर्वास्त्रेव तासु तादृश-तादृशावच्छेदकमादाय एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वमस्तीत्युभयाभावसत्त्वात् तदवृत्तिसंयोगव्यक्तीनाञ्च येऽभावास्तेषां तन्निष्ठाधिकरणताकूटानामनवच्छिन्नतया उभयाभावसत्त्वात् उक्तोपाधेर्यावत्संयोगाभावरूपसाधनव्यापकत्वापत्तेः, स्वसमानाधिकरणयावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपत्वे च (१) वृत्तादिनिष्ठमूलाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाद्यभावाधिकरणतास्यपि न तथात्वसम्भवः तत्समानाधिकरणव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगाद्यभावाधिकरणतानामपि तादृश-यावदधिकरणतान्तर्गतत्वात् तदवच्छेदकस्य चाप्रसिद्धत्वात् इति चेन्न, एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य स्त्र(२)-समानाधिकरणकिञ्चिदवच्छिन्नयावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपस्य विवक्षितत्वेन अनवच्छिन्नाधिकरणताभिः

(१) उभयाभावघटकीभूतैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वे चेति पा० ।

(२) स्त्रपदं प्रतियोगिपरं न तु तदभावाधिकरणतापरम् ।

सहावच्छिन्नाधिकरणतानामेकावच्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेऽपि क्ष-
तिविरहात् । अथवा यावद्विशेषाभाववत्त्वमित्यनेन यावत्तदीय-
विशेषाभावत्वावच्छिन्ननिरूपितमेकाधिकरणत्वं विवक्षितं न तु
तत्समुदायः (१) एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च एकमात्रवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वं न त्वभिन्नावच्छेदककत्वं, वृत्तावृत्ति-
कपिसंयोगानां वृत्तनिष्ठा अभावा यद्यपि व्याप्यवृत्तयः तथाप्य-
व्याप्यवृत्तिसाधारणयावत्त्वेन तेषामव्याप्यवृत्तित्वात् तत्-
साधारणयावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणता एकमात्रवृत्ति-
तत्तन्मूलत्वाद्यवच्छिन्नतत्तन्मूलादिरूपावयवावच्छिन्नेति तत्रोभया-
भावोऽक्षत इति न साध्योपाध्योः सामान्यव्याप्तिभङ्गः, पक्षनिष्ठ-
संयोगसामान्यीययावद्विशेषाभावाधिकरणता च न प्रत्येका-
वच्छेदकावच्छिन्ना अस्यां दिशि अत्र देशे वा गगने न संयोग-
इत्यादिप्रतीतिविरहात् अपि तु यत्किञ्चिदनुगतधर्मावच्छि-
न्नावच्छेदकावच्छिन्ना यावत्संयोगाभाववद्गगनमित्यादिप्रत्ययात्,
एकरूपावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यभावाधिकरणतावच्छेदकत्वे विरोधात्
एकस्यापि विशेषरूप-सामान्यरूपाभ्यामुभयावच्छेदकत्वोपगमात्
तथाच पक्षनिष्ठसंयोगविशेषाभावानां यावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिता-
धिकरणता न निरुक्तैकावच्छेदकावच्छिन्नत्ववतीति तस्या उक्तो-
भयवत्त्वादुपाधेः साधनाव्यापकत्वमिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु अनवच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वमेवोपाधिः तादृशो-
पाधिना साध्यस्य सामान्यव्याप्तिविरहेऽपि संयोगसामान्या-

(१) यावद्विशेषाभावाधिकरणतासमुदायः ।

भावरूपपर्यवसितसाध्यव्यापकतया तादृशोपाधेः सत्प्रतिपक्षो-
 त्यापकत्वमव्याहृतं तादात्म्येन साध्यवतोऽप्युपाधिव्याप्यतया तादृ-
 शोपाध्यभावेन संयोगसामान्याभावरूपसाध्यवद्भेदोऽन्यत्राप्रसि-
 द्धोऽपि (१) साधयितुं शक्यत एव अभावसाध्यकव्यतिरेकिणि
 प्रतियोगिमात्रप्रसिद्धेरपेक्षितत्वात् उपाध्यभावेन साध्याभावसाध-
 नन्तु न सम्यक्संयोगरूपस्य तस्य साधने सिद्धसाधनात् सत्प्रति-
 पक्षानिर्वाहात् सिद्धसाधनादितः साध्याभावादिसाधनासम्भवेऽपि
 प्रतियोगिवैयधिकरणघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया गृह्य-
 माणोपाधितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्तान्नात् पक्षे साध्यानु-
 मितिप्रतिरोधः (२) एवेति सारम् । अथवा प्रतियोग्यधिकरण-
 त्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसामान्याभावरूपसाध्यव्यापकतया एकाव-
 च्छेदेनेत्यादेर्यथाश्रुतस्यैवोपाधितानिर्वाहः, यत्र प्रतियोगिमति
 यस्य सामान्याभावस्तत्रैकावच्छेदेन तस्य यावद्विशेषाभाववत्त्व-
 मिति सामान्यव्याप्तेः कपिसंयोगादिमतः कपिसंयोगादिसामा-
 न्याभावाधिकरणवृत्तादेरेकावच्छेदेन कपिसंयोगादिविशेषाभाव-
 कूटवत्त्वनियमेन सुग्रहत्वात्, गुणादावेकावच्छेदेन यावद्विशेषा-
 भावासत्त्वेऽपि तत्र तत्प्रतियोग्यसत्त्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वा-
 द्धतेः द्रव्ये च प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टयावत्संयोगविशेषाभावाधि-
 करणे एकावच्छेदेन तदीययावद्विशेषाभावासत्त्वात् साधनाव्याप-

(१) पक्षे अप्रसिद्धोऽपीत्यर्थः ।

(२) तद्वत्तावुद्धिं प्रति तद्वर्मे तद्व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहसहिततद्वर्मावच्छिन्ना-
 भाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

कत्वं तस्य, वृत्तादिवृत्तिकपिसंयोगादिविशेषाभावाधिकरणता-
 कूटान्तर्गतकतिपयाभावाधिकरणतानामनवच्छिन्नत्वेऽपि तत्कूटस्य
 एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं पूर्ववदुपपादनीयम् । अथेतादृशोपाधैर्व्य-
 भिचारोन्नायकत्वं सम्प्रतिपत्तोत्थापकत्वं वा न सम्भवति प्रकृतसाध्य-
 व्यापकस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्या-
 सिद्धेः द्रव्ये तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्यावच्छिन्नत्वेऽपि एकाव-
 च्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात् गुणे च तस्यावच्छिन्नताया एवाभावात्
 प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगीयसामान्याभावव्यापकस्य तदीयै-
 कावच्छेदकावच्छिन्नयावद्विशेषभाववत्त्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तदभावेन
 प्रकृतसाध्यवद्भेदसाधनं न सम्भवति तस्य प्रकृतसाध्याव्यापकत्वात्
 प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामान्याभाववद्भेदश्च कपि-
 संयोगादिरूपप्रतियोगिशून्ये हेतुमति साध्यमानो न कपिसंयोगा-
 दिसामान्याभाववद्भेदपर्यवसायी प्रतियोगिमद्भेदस्याबाधात् प्रति-
 योगिमति चैकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावसत्त्वेन तद्-
 वत्ताभावादिरूपहेतोरसिद्धिरिति (१) न व्यभिचारोन्नयनसम्भव-
 इति (२) मैवं, क्वचिद्द्रव्ये जलादिसंयोगवति तत्सामान्याभावस्य
 सत्त्वे एकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावसत्त्वात् तदीय-
 प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभावव्यापकं एकावच्छेदकाव-
 च्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वं यावद्द्रव्ये सर्वावयवावच्छेदेन
 विभिन्ना जलादिसंयोगव्यक्तयः वर्तन्ते यावद्विशेषाभावरूप-

(१) तादृशाभावादिरूपहेतोरसिद्धिरिति पा० ।

(२) न व्यभिचारोन्नयननिर्वाह इतीति पा० ।

हेतुमति एकावच्छेदकावच्छिन्नयावद्विशेषाभावरूपोपाध्यभावेन प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टसामान्याभाववद्भेदस्य सिद्धौ बाधकाभावात्, प्रतियोगिमति तत्र विशेष्यवद्भेदपर्यवसानेन व्यभिचारसिद्ध्या सामान्यव्याप्तिभङ्गात् । संयोगत्वे गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाधकानुमानोपयिकदर्शितव्याप्तावपि एकावच्छेदकावच्छेदा-स्र(१)समानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावाधिकरणताशून्यगगनादिकं यद्यत् तदन्यत्वस्योपाधित्वं बोध्यम् ।

अनुमानदीधितिः ।

यत्तदर्थयोरननुगमात् एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च । एतेन अयं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशेषाभाववत्त्वादिति परास्तं व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्निर्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च । न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृत्तत्वादेरभावावच्छेदकत्वं, गुणानवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । यथाच घटपूर्ववर्तित्वस्य प्रतिदण्डं वङ्गिसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः ।

गादाधरी विवृतिः ।

‘एतेनेति अनवच्छिन्नयावत्संयोगविशेषाभाववत्त्वस्योपाधि-
त्वेनेत्यर्थः, ‘इति’ विशेषव्याप्त्युपष्टभ्यमनुमानं, ‘परास्तं’, दूषणा-
न्तरमाह, ‘व्यर्थेति तन्मते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयि-
तया अभावत्वस्यैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वेन इतरांशस्य व्यर्थत्वा-
दित्यर्थः । नन्वभावादित्येव हेतुरस्तु इत्यत आह, ‘अप्रयोजक-
त्वादिति व्याप्तिग्राहकतर्कशून्यत्वादित्यर्थः, विशेषव्याप्तावुपाध्यन्तर-
मपि सुलभमित्याह, ‘निर्गुणत्वादेरिति, आदिना निष्परिमाण-
त्वादेरपि परिग्रहः । यत् यद्विज्ञानवच्छेदकं तत्तद्विज्ञानव-
च्छिन्नाभावावच्छेदकमिति व्याप्त्युपष्टभं वृत्तत्वादेः संयोगसामा-
न्याभावावच्छेदकत्वसाधकमनुमानमाशङ्क्य निराकुरुते, ‘न चेति,
‘गुणाद्यनवच्छेदकेति गुणत्वस्याश्रयानवच्छेदकेत्यर्थः, ‘तदभावेति
गुणत्वावच्छिन्नाभावित्यर्थः, तथाच गुणत्वावच्छिन्नाभावस्यापि
अव्याप्यवृत्तित्वाप्रसङ्ग इति भावः । घटादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन घट-
त्वाभावप्रसङ्गः घटत्वादेर्व्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तद-
नवच्छेदकत्वरूपापादकाप्रसिद्धेर्न सम्भवतीति नाभिहितम् । गुण-
त्वाद्याश्रयस्य संयोगादेरवच्छेदकत्वप्रसिद्ध्या न गुणत्वाद्यवच्छिन्ना-
भावावच्छेदकत्वापादकाप्रसिद्धिरिति भावः । ननु यद्विज्ञानव-
च्छेदकमित्यत्र यत्पदेन व्याप्यवृत्त्यवृत्तिधर्म एव विवक्षणीयः गुण-
त्वादेश्च व्याप्यवृत्तिरूपादिवृत्तितया तदाश्रयानवच्छेदकत्वस्य न
तदवच्छिन्नाभावावच्छेदकतापादकता इत्याशङ्क्य वृत्तत्वादौ संयोग-
त्वाश्रयानवच्छेदकत्वरूपसंयोगत्वावच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वसाधक-

हेतोरसिद्धिमाह, 'यथा चेति, 'घटपूर्ववर्तित्वस्येति दण्डनिष्ठ-
घटकारणताघटकतदव्यवहितपूर्वकालसम्बन्धस्येत्यर्थः, 'प्रतिदण्डं
भिन्नत्वेऽपि' 'दण्डत्वं तत्सामान्यावच्छेदकमित्यग्रिमेनान्वयः, 'प्रति-
दण्डं भिन्नत्वेऽपि' इत्यनेन च दण्डत्वं तत्प्रत्येकातिप्रसक्तमिति सूचितं,
एवमग्रेऽपि, 'तत्सामान्येति घटपूर्ववर्तितात्वावच्छिन्नेत्यर्थः, प्रत्ये-
कातिप्रसक्तत्वेऽपि अवच्छेद्यतावच्छेदकानुगतरूपावच्छिन्नानति-
प्रसक्ततया तस्यावच्छेदकत्वं, अन्यथा घटकारणतावच्छेदकत्वमेव
तस्य भज्येतेति भावः । ननु दण्डत्वस्य घटनियतपूर्ववर्तितावच्छे-
दकत्वं न घटनियतपूर्ववर्तितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं
अपितु तदव्यवहितपूर्वकालनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं
पारिभाषिकमेव तच्च (१) अतिप्रसक्तेऽनतिप्रसक्ते च निराबाधमेव (२)
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताया एवावच्छेद्यानतिप्रसक्तत्वनियतत्वा-
दिति (३) प्रत्येकातिप्रसक्तस्य सामान्यानतिप्रसक्तत्वेन सामान्य-
रूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वे दृष्टान्तान्तरमाह, 'वह्निःसामानाधिकर-
ण्यस्येति, 'प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि' 'धूमत्वं तत्सामान्यावच्छेदकमि-
त्यन्वयः, 'तत्पदेनात्र वह्निःसामानाधिकरण्यपरामर्शः, धूमत्वस्य
तदनवच्छेदकत्वे तस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वं नोपपद्यते । न च

(१) तथाचातिप्रसक्तस्य तादृशावच्छेदकत्वं स्वीक्रियते न तु स्वरूपसम्बन्धरूपा-
वच्छेदकत्वं अतिप्रसक्तस्येति भावः ।

(२) अतिप्रसक्तेऽपि वर्तत इति पा० ।

(३) तथाच घटपूर्ववर्तिताया अतिप्रसक्तत्वेन दण्डत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वं
स्वीक्रियते न तु दण्डत्वं कारणतानतिप्रसक्तमिति अतिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्व-स्वीकारे
दृष्टान्तसम्भव इति भावः ।

व्याप्यतावच्छेदकत्वमपि स्वविशिष्टव्यापकसाध्यकत्वरूपं पारि-
भाषिकमेव तच्चातिप्रसक्तसाधारणमिति न दृष्टान्तसङ्गतिरिति
वाच्यम् । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं व्याप्तिस्त्वा-
वच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः, अतएव यत्र व्यर्थविशेषणघटित-
नीलधूमत्वादिना हेतुता तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिति प्राचीनमता-
नुसारेणैतदभिधानात्, अन्यथा पुनः स्वरूपसम्बन्धरूपकारण-
त्वप्रतियोगित्वादिनिरूपितमनुगतधर्मनिष्ठं स्वरूपसम्बन्धरूपम-
वच्छेदकत्वं दृष्टान्ततया बोध्यं, संयोगसामान्यस्य संयोगत्वरूपा-
वच्छेद्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्य सुवचत्वाच्चेति प्रत्येकं संयोगा-
दिव्यक्त्यतिप्रसक्तस्यापि द्रव्यत्वादेस्तद्रूपावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वादिति
भावः । यद्यप्येवमपि प्रमेयत्वादेः संयोगसामान्यातिप्रसक्तत्वेन
तत्सामान्यावच्छेदकत्वासिद्धा उक्तव्याप्तिबलात् तदवच्छेदेन संयोग-
सामान्याभावसिद्धिर्न शक्यते निराकर्तुं, तथापि प्रतियोगि-
मत्सम्बन्धदेश-कालयोरेव प्रतियोग्यनवच्छेदकयोरभाववच्छेदक-
त्वनियमः तयोरेव (१) तदनुभवात् न तु प्रतियोग्यनवच्छेद-
कमात्रस्य मानाभावादित्यत्र तात्पर्यम् । द्रव्ये संयोगसामान्या-
भावस्य कालभेदावच्छेदेन स्वयमनुपदं व्यवस्थापनीयतया 'सम्प्र-
दायविदः' इत्यनेनास्वरसोदार्शितः (२) ।

(१) प्रतियोग्यनवच्छेदकयोर्देश-कालयोरेव तदभाववच्छेदकत्वनियमः, न तु
देशकालादिभिन्नस्य प्रतियोग्यनवच्छेदकधर्मस्यापि तदभाववच्छेदकत्वनियम-
इत्यर्थः ।

(२) 'सम्प्रदायविदः' इत्यनेनास्वरसोद्भावनं कृतमिति पा० ।

अनुमानदीधितिः ।

नवीनास्तूत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावोवर्त्तते तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य इह पर्वते नितम्बे हुताशनो न शिखरे इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याप्य-
व्याप्यवृत्तित्वात् वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्य-
वृत्तित्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्वाच्च । एवं प्रतियोगिमतो-
रपि काल-देशयोर्देश-कालभेदावच्छेदेन तदभावः ।
तथाच तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तत्, नोपादेयञ्च
सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यादिभेदेन (१) व्याप्ति-
भेदादिति वदन्ति ।

गादाधरी विवृतिः ।

‘गुणस्य सामान्याभावोवर्त्तते इत्यन्वयः, ध्वंस-प्रागभावयोर-
त्यन्ताभावविरोधिताया निराकृतत्वादिति भावः । एतेन तदव-
च्छेदेन संयोगसामान्याभावोऽपि सुतरां वर्त्तते व्यापकधर्मावच्छि-
न्नाभाववति व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वनियमादिति सूचितम् ।
न चोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रागभाव एव न तु
तत्सामान्यात्यन्ताभावोऽपि मानाभावात् इति वाच्यम् । तदा

(१) साध्य-साधनभेदेनेति पाठः कुत्रचित् पुस्तके वर्त्तते परन्तु स पाठो न
भट्टाचार्येणोद्धृतः ।

तत्र जन्यैकत्वहेतुभूतस्य (१) एकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यावश्यक-
तया तस्यैव स्वसमनियतगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपतया विवादा-
योगात् । संयोगादिसाध्यकनित्यद्रव्यमात्रवृत्तिहेतुकस्थले व्यावृत्ति-
दानायाह, 'प्रलयेति, महाप्रलयस्य जन्यभावानधिकरणतया
तदानीं संयोगाद्यसत्त्वादिति भावः । तदानीञ्च गगनादौ नित्यैकत्व-
परिमाणादिसत्त्वेन गुणसामान्याभावासत्त्वात् संयोगस्यैवेत्येवमुक्तं,
अत्र च प्रमाणं महाप्रलये गगने न संयोग इत्यादिप्रामाणिकव्यव-
हार एव, तादृशव्यवहारस्य ध्वंसावगाहित्वेऽतिप्रसङ्गात्, (२) व्यव-
हारानादरेऽतीन्द्रियगगनादौ गोत्वाद्यभावस्याप्रामाणिकत्वापत्तेः
प्रत्यक्षासम्भवात् अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् । वङ्गिमान् धूमादित्यादौ
व्यावृत्तिदानायाह, 'तथेति, 'दहनस्य' दहनत्वावच्छिन्नस्य, 'प्रतीति-
रित्यन्तं द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वादित्यत्र हेतुः, प्रत्यक्षप्रमाणसुद्धा-
युक्तिमप्याह, 'वृत्तेरिति संयोगरूपसम्बन्धस्येत्यर्थः, 'वृत्तिमतो व्याप्य-
वृत्तित्वस्य' संयुक्तस्य तेन सम्बन्धेन व्याप्यवृत्तित्वायाः, 'असम्भावित-
त्वादिति । अयमाशयः सम्बन्धिसत्तायाः सम्बन्धाधीनत्वाद्यदव-
च्छेदेन यदीयत्सम्बन्धो नास्ति तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद-
भावसत्त्वभावश्यकं संयोगादेः सम्बन्धस्य समवायस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि
न संयोगादेर्व्याप्यवृत्तित्वा गुणादौ समवायसत्त्वेऽपि संयोगाद्य-
सत्त्ववत् संयोगाद्यनवच्छेदकावच्छिन्ने संयोगादिमति तत्समवाय-
सत्त्वेऽपि तदभावसत्त्वोपपत्तेरिति ।

(१) एकत्वोत्पत्त्यनन्तरमेकत्वोत्पत्तिवारणाय एकत्वाभावस्य हेतुत्वमिति भावः ।

(२) इदानीं गगने न संयोग इत्यादिव्यवहारप्रसङ्गादित्यर्थः ।

केचित्तु वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तित्ववत् वृत्ते-
रव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तित्वं युक्तितौल्यादिति संयोगादि-
प्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायत्वेन समवायोपि न व्याप्यवृत्ति-
रित्याहुः ।

वर्द्धमान् धूमादित्यादौ कालविशेषावच्छेदेन हेतुमति
वर्त्तमानं साध्याभावमादाय घटत्ववान् कालत्वादित्यादौ पटा-
द्यवच्छेदेन काले वर्त्तमानं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाया-
व्याप्तिदानायाह, 'एवमिति प्रतियोगिमतो देशस्य प्रतियोग्य-
नाधारकालावच्छेदेन प्रतियोगिमतः कालस्य च प्रतियोग्यनाधार-
देशावच्छेदेनाभावत्वमित्यर्थः, 'देशे कालस्येवेति, इदानीमत्र घटो
नास्तीत्यादिप्रत्यये देशनिष्ठायाः कालावच्छिन्नाधारतायाः काल-
निष्ठाया देशविशेषावच्छिन्नाधारताया वा विषयत्वमित्यत्र विनि-
गमनाविरहादुभयस्यैव विषयत्वादिति भावः । 'तत्तत्साध्यकेति
गुणत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यक-द्रव्यत्वाद्यव्याप्तिवारणायेत्यर्थः । 'तत्' अस-
मानाधिकरणान्तम् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्या-
घटितव्याप्तेरप्रसिद्धा तद्घटितैव व्याप्तिः व्याप्यवृत्तिसाध्यके
तु प्रतियोगिवैयधिकरणानुपस्थितिदशायामपि हेतुसामानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहादनुमित्युत्पत्त्या
प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितापि व्याप्तिरस्ति प्रतियोगिवैयधि-
करणघटितव्याप्तिरुभयत्रैव प्रसिद्धानुमितप्रयोजिका चेत्याशयेन
मूलकृतस्तदनुपादानमित्याह, 'नोपादेयमिति, व्याप्यवृत्तिसाध्यके
सार्वत्रिकमुपादानं प्रतिक्षिप्तं न त्वनुपादानस्य सार्वत्रिकत्व-

मुक्तं, व्याप्यवृत्तेरपि साध्यस्याऽव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्याप्तिज्ञानादेवानुमित्युपगमात्, व्याप्यवृत्तेरपि साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्याप्तिज्ञानादेवानुमित्युपगमेऽपि व्याप्यवृत्तिसाध्यके सर्वत्र तादृशविशेषणोपादानानियमः तदघटिताया अपि व्याप्तेः सर्वत्रानुमित्यौपयिकत्वात् अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तु सर्वत्र तदुपादाननियम एव तदघटितव्याप्तेरप्रसिद्धेरिति वार्थः । व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वञ्च स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वं, सत्तावान्द्रव्यत्वात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादिकञ्च न तथा, (१) साध्यवति (२) कालात्मादौ कालिक-दैशिकविशेषणताभ्यां साध्याभावसत्त्वात्, अतस्तत्र प्रतियोगिवैयधिकरणाविशेषितहेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वस्य साध्येऽसत्त्वेन व्याप्तेः प्रतियोगिवैयधिकरणघटितत्वनियमेऽपि न दोष (३) ।

केचित्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं यथाश्रुतमेव हेतुमत्यभावस्य दैशिकविशेषणतया वृत्तिर्विवक्षणीया अतो न हेतुमति कालादौ कालिकविशेषणतादिना साध्याभावसत्त्वेऽप्यव्याप्तिः भावस्याप्यभावत्वेन दैशिकविशेषणतया वृत्तिः प्रामाणिकी अतो नाभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः (४) यादृशप्रतियोगितानिरूपकाभावत्व-

(१) न व्याप्यवृत्तिसाध्यकमित्यर्थः ।

(२) कुत इत्याकङ्क्षायामाह, साध्यवतीति ।

(३) प्रतियोगिवैयधिकरणघटितैव व्याप्तिरित्येवमपि न दोष इति पा० ।

(४) दैशिकविशेषणतया सत्तारूपसाध्याभावाभावस्य वृत्तेरिति भावः ।

विशिष्टस्य दैशिकविशेषणतया हेतुमति वृत्तिस्तादृशप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वविवक्षया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
काशाभावाभाववान् इत्यादावव्याप्तेर्निरासः तत्र आकाशाभावस्या-
काशाभावत्वेनैव दैशिकविशेषणतया आत्मनि वृत्तिर्न तूक्तसाध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन, आत्मनि तादृशाभावाभावो
नास्त्यप्रतीतिः, अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि संयोगाभाववान्नित्य-
गुणत्वादित्यादौ(१) अनुमित्यौपयिकद्विविधव्याप्तेः सम्भवेन सर्वथै-
वेत्युक्तं तावता अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि क्वचित्तदघटितव्याप्तिसम्भव-
इति सूचितमित्याहुः ।

यत्तु 'व्याप्यवृत्तिसाध्यके' अव्याप्यवृत्तित्वग्रहाविषयसाध्यके,
सर्वथैवासमानाधिकरणान्तस्यानुपादेयतया तत्र लाघवेन प्रति-
योग्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तेरेवानुमानाङ्गतास्वीकारादिति-
व्याख्यानं, तदसत्, तत्रापि शब्दादिना प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य-
घटितव्याप्तेर्यदा ग्रहस्तदा अनुमितेरुत्पादाय तादृशव्याप्तेरनुमाना-
ङ्गत्वस्योपगन्तव्यत्वात्, अन्यथा यादृशव्यतिरेकिसाध्ये न केवलान्व-
यित्वभ्रमस्तादृशसाध्यके लाघवेन साध्याभाववदवृत्तित्वस्यैव व्याप्ति-
त्वोपगमप्रसङ्गात् । केवलान्वयिनो यस्य साध्यस्य न व्यतिरेकित्व-
भ्रमविषयता तत्साध्यके हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणपरित्याग-
स्यापि प्रसङ्गाच्च (२) ।

(१) संयोगाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेर-
भिन्नता तत्र तद्वृत्तित्वव्याप्तिरपि हेतुरिति भावः ।

(२) अन्यथा यादृशव्यतिरेकिसाध्ये न केवलान्वयित्वभ्रमस्तत्र साध्याभाववद-

यत्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोगिपदं स्वप्रति-
योगिपरमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा प्रतियोगित्वस्य सामान्यरूपेण केव-
लान्वयितया प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः ।
तथाच स्वपदस्य तत्तदभावपरतया तत्तदभावप्रतियोग्यसमानाधि-
करण्यविशिष्टत्वेन हेतुमद्दृत्तीनां तत्तदभावव्यक्तीनां प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वाभावकूटज्ञानमनुमितिकारणं वाच्यम् तादृशञ्च ज्ञानम-
सर्वज्ञस्य दुर्घटं अतः प्रतियोगिपदस्य प्रकृतसाध्यार्थकतया साध्या-
भावनिष्ठसाध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टः सन् हेतुमद्दृत्तिर-
भाव एवानुगतरूपेण निवेश्यः, सद्देतौ सर्वेषामेव हेतुसमानाधि-
करणाभावानां सर्वत्र हेत्वधिकरणे साध्यसमानाधिकरणतया
साध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य हेतुमद्दृत्तित्वं न प्रसिध्य-
तीति साध्याभावनिष्ठं साध्यसमानाधिकरण्यविशेषणं (१) तथा
सति सद्देतौ साध्याभावातिरिक्ताभावे तत्प्रसिद्धिसम्भवात् । व्यभि-
चारिणि च (२) व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव साध्या-
भावे साध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टतया हेतुमद्दृत्तित्वमिति
साध्याभावस्यापि लक्षणघटकतया नातिव्याप्तिः, संयोगेन प्रमेय-
सामान्यसाध्यकसद्देतौ साध्याभावातिरिक्ताभावाप्रसिद्ध्या हेतुमति
साध्याभावनिष्ठसाध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टाभावाप्रसिद्धिः---

दृत्तित्वस्यैवानुमानाङ्गता न तु व्यापकसामानाधिकरण्यस्य गुरुशरीरस्येत्यपि स्यात्,
एकसाध्यके यादृशव्याप्तिपहादनुमितिरन्यत्वापि तज्ज्ञानादनुमितेरानुभक्ततया
नापङ्गवमर्हतीति चेत्, तुल्यं प्रकृतेऽपीति पा० ।

(१) साध्याभावनिष्ठसाध्यसमानाधिकरण्यस्याभावो निवेश्य इति पा० ।

(२) संयोगी सत्त्वादित्यादौ चेत्यर्थः ।

रिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्य-
स्याभावो निवेश्यः । एवञ्च व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्धा तादृश-
व्याप्तिर्न प्रसिद्धतीति तत्साध्यके प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटि-
तैव व्याप्तिरित्युक्तं 'नोपादेयञ्चेत्यादिना, तदपि न, साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविशिषणीभूतसाध्याभावे साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशनप्रयोजनाभावात्,
व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावे साध्यसा-
मानाधिकरण्यप्रसिद्धा तत्राप्युक्तव्याप्तिप्रसिद्धेः (१) ।

व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले व्याप्तिर्द्विविधा न त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यके
इति साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदाभावे न सम्भवतीत्यत आह,
'साध्यादिभेदेनेति साध्यतावच्छेदकादेर्विशिष्य व्याप्तिघटकतया
तद्भेदेन तद्भेदस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ।

अनुमानदीधितिः ।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं तेन अयं गुण-कर्मान्य-
त्वविशिष्टसत्तावान् जातेः भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्त-
त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । न चोभयत्वमेकविशिष्टा-
परत्वं विशिष्टञ्च केवलादन्यदिति तदभावो मनसि

सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम्, उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यम् । तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात् नात्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

यद्यपि जात्यादौ गुणकर्मान्यत्वसामानाधिकरण्योपलक्षितस्य सत्तादेर्व्याप्तिरस्येव गुणादौ तदुपलक्षितसत्ताद्यनुमितेः प्रमात्वात्, तथापि गुणादौ विशिष्टसत्तादिप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितेर्भ्रमत्वात्(१) तत्र तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वीकारे सल्लिङ्गकपरामर्शादपि भ्रमः स्यादिति तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्गुणादिदृष्टिहेतौ न स्वीकर्तुं शक्यते अतः साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैयधिकरणपर्यन्तं निवेश्य तत्र तादृशव्याप्तिं वारयति, 'प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिति । न च तत्रापि व्याप्तिस्वीकारे क्षतिविरहः गुणो

(१) 'भ्रमत्वात्' इत्यनन्तरं 'न च तत्रापि व्याप्तिस्वीकार इति सन्दर्भात् पूर्वं 'तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्गुणादिदृष्टिहेतौ न स्वीकर्तुं शक्यते इति गुणादिनिष्ठविशिष्टसत्ताद्यभावस्य अभावान्नेनोपादाननिर्व्वाहाय प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टपरतया व्याचष्टे, 'प्रतियोगीतीतिपाठः कुतश्चिदादर्शपुस्तके वर्त्तते ।

गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ बाधनेव हेतोर्दुष्टत्वोपपत्तेः ।
द्रव्यपक्षक-तादृशसाध्यक-जात्यादिहेतोश्च समीचीनताया एवोपग-
मात् बाधानतारदशायां गुणादौ जात्यादिलिङ्गकविशिष्टसत्तावै-
शिष्ट्यानुमितिर्भ्रमरूपा प्रमात्मकपरामर्शादपि (१) स्वीक्रियत एव
गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधा-
नतारदशायां प्रमात्मकपरामर्शात् विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगा-
हिन्या भ्रमानुमितिर्मणिकारानुमतत्वमिति वाच्यम् । भ्रमानुमि-
तिजनकपरामर्शस्य भ्रमत्वसम्भवे तदुपादानमावश्यकमित्याशयात्
गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ परा-
मर्शस्य कथञ्चिदपि भ्रमत्वासम्भवेनागत्या प्रमापरामर्शाद्भ्रमानु-
मितिसौकारात् गुणो विशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादित्यादिवि-
शिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितिस्थलमुपेक्ष्य गन्धप्रागभाव-
वान् घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्य-
विषयकानुमितिस्थलमसिद्धि-व्यभिचारासङ्कीर्णबाधोदाहरणत्वेना-
भिहितवतो मणिकृतोप्युक्तस्थले व्याप्तिर्नास्तीत्याशय उन्नीयते । अथ
विशिष्टनिरूपित एव समवायादिर्विशेष्याविरोधिनो विशिष्टा-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः - शुद्धसमवायादेस्तथात्वे
दण्डाद्युपलक्षितपुरुषादिमत्त्वविरोधितादृशपुरुषाद्यभावात् तद-
विरोधिविशिष्टपुरुषाद्यभाववैलक्षण्यनिर्व्वाहात् । न च तदुप-
लक्षितपुरुषाद्यभावस्य स धर्मी न प्रतियोगितावच्छेदकः अपि तु
प्रतियोगितासमानाधिकरण एव प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव प्रति-

(१) सल्लिङ्गकपरामर्शादपीति पा० ।

योगिनि विशेषणत्वात् अतादृशस्यैव चोपलक्षणत्वात् इति तादृशा-
 भावयोर्विशेष इति वाच्यम् । उपलक्षणेन दण्डादिना व्यावृत्त-
 प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितायां पुरुषत्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रे
 तदवच्छेदकतायाः पर्याप्त्यसम्भवेन दण्डादेरपि तदवच्छेदक-
 कोटाववश्यमन्तर्भावात् । अतएव पुरुषादिमात्रेण न दण्डाद्युप-
 लक्षितपुरुषाद्यभावस्य विरोधः तदवच्छिन्नाभावस्यैव तद्विशिष्टा-
 भावत्वे सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वायुत्वादित्यादौ ग्रन्थकृतां कूट-
 घटितलक्षणातिव्याप्तिदानमपि विरुध्येत पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टा-
 भावस्य वाय्वादौ सत्त्वेन वायुत्वादेस्तत्र साध्ये सद्भेदतुत्वादिति चेन्न,
 विशिष्टनिरूपितसम्बन्धस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
 सर्वत्र न सम्भवतीति प्रागुक्तत्वात्, अगत्या विशिष्टाभावप्रतियोगिता
 विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता उपलक्षिताभावप्रतियोगिता तु दण्डादि-
 रूपावच्छेदकोपलक्षितविशेष्य एव पर्याप्ता इत्युपगम्य तयोर्विशेषस्य
 उपपादनीयत्वात् । विशिष्टस्यातिरिक्ततामते विशिष्टसत्ताभावः
 सहजत एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्युभयसाध्यकानुसरणं,
 'नातिप्रसङ्ग इति हेतुमति विशिष्टाभावादेः शुद्धप्रतियोगिसामा-
 नाधिकरणसत्त्वेऽपि विशिष्टप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात्
 न भ्रमानुमितिजनकपरामर्शस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । व्याप्य-
 वृत्तिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावगाहिपरामर्शस्यानुमिति-
 हेतुतया उक्तसाध्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि नातिप्रसङ्गाप्रसक्तिः ।
 ननु मूर्त्तत्वादिहेतौ भूतत्वादिविशिष्टमूर्त्तत्वत्वादिरूपतदुभयत्वाव-
 च्छिन्नस्यैव न व्याप्तिः, न तु तदुभयवृत्तिबुद्धिविशेषविषयत्वरूप-

तदुभयत्वावच्छिन्नस्य तथाच विशिष्टसत्तादिसाध्यकजात्यादिहेता-
 विव उक्तोभयसाध्यकमूर्त्तत्वादिहेतावपि यथाश्रुतप्रतियोग्यसामा-
 नाधिकरणनिवेशपक्षेऽपि नातिप्रसक्तिरित्यभिमानं 'न चेत्यादिना
 निराकरोति, 'सहजत एव' प्रतियोगिपदस्य तत्त्वावच्छेदकविशिष्ट-
 परतां विनैव, 'उभयत्वं' उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकं, 'न विशि-
 ष्टत्वात्' एकविशिष्टापरत्वात्, 'अनतिरिक्तं' अभिन्नं, अतिरिक्तमित्य-
 नुक्त्वा 'नानतिरिक्तमित्यभिधानं उभयपदार्थतावच्छेदकावच्छेदे-
 नातिरिक्तत्वलाभाय, नञ्पदस्यानुयोगितावच्छेदकावच्छेदेन अभाव-
 बोधकत्वव्युत्पत्तेः, तावता एकविशिष्टापरत्वमुभयनिष्ठव्यासज्य-
 हृत्तिधर्मश्च उभयपदार्थतावच्छेदकमस्तु (१) प्रकृते चोभयत्वमेक-
 विशिष्टापरत्वमेवेतिशङ्काव्युदासः । अत्र हेतुः 'वैशिष्ट्यविरहेऽपि
 घटत्व-पटत्वयोरुभयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति घटत्व-पटत्वयोः
 सामानाधिकरण्यविरहेऽपि तत्र उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य
 प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः, अन्यथा तत्रोभयव्यवहारानुपपत्तेरिति
 भावः । यद्यपि घटत्व-पटत्वोभयमितिप्रतीती कालिकसम्बन्ध-
 घटितसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्य विषयतासम्भवः तथापि
 वाच्यत्व-घटत्वोभयं समवेतमित्यादिप्रतीतिव्यवहारविरहेण उभयं
 समवेतमिति प्रतीति-व्यवहारयोः समवायिसमवेतत्वरूपवैशि-
 ष्यविषयताया अभ्युपगन्तव्यतया घटत्व-पटत्वोभयं समवेत-
 मित्यादौ तादृशवैशिष्ट्याप्रसिद्धा व्यासज्यहृत्तिधर्म एव विषय-

(१) अस्त्वित्यनन्तरं 'न तु तन्मात्रं वक्ष्यमाणानुपपत्तेः' इत्यतिरिक्तपाठः
 कश्चिद्विदादर्शपुस्तके वर्त्तते ।

इति भावः । तथाच तदतुरोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्माविशेषस्य उभय-
व्यवहारविषयताया आवश्यकत्वे एकविशिष्टापरत्वस्य तद्व्यवहार-
विषयत्वमप्रामाणिकमिति न भूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादि-
त्यादावेकविशिष्टापरत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तिः तथा सति
अनुमितेरुभयवानित्याकारकतानुपपत्तेरिति निर्व्यूढम् । ननु मूर्त्त-
त्वाधिकरणे मनसि भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयं नास्तीति बुद्धेरेक-
विशिष्टापराभावावलम्बनेनैव मनसि प्रतियोगिसत्त्वेन उभयवृत्ति-
धर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वादिति क्वचिदेकविशिष्टापरत्वस्याप्युभय-
व्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमावश्यकमित्यत आह, 'न वेति, 'तद-
वच्छिन्नाभावः' उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावः, (१)
'तदवच्छिन्नाभावात्' एकविशिष्टापरत्वावच्छिन्नाभावात्, नानतिरिक्त-
इति विपरिणतेनान्वयः, (२) प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेनैव प्रति-
योगिना अभावस्य विरोधादेकस्याधिकरणेऽपि व्यासज्यवृत्ति-
धर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वे बाधकाभावादिति भावः । एतेन मूर्त्तत्वस्य
व्यासज्यवृत्त्युभयत्वावच्छिन्नव्यभिचारितापि व्यवस्थापिता, आव-
श्यकञ्च एकाधिकरणे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नतदभावः अन्यथा
घटादौ समवायेन घटत्व-पटत्वोभयं नास्तीति प्रतीतेरनुपपत्ते-
स्तत्र समवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावस्यैव विषयतायाः
स्वीकरणीयत्वादन्यथा एककालीनत्वादिरूपघटत्वादिवैशिष्ट्याव-

(१) प्रत्येकाधिकरणवृत्तिरपि उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव-
इति पा० ।

(२) विपरिणतेन सम्बन्धः, विपरीतेन सम्बन्ध इति पा० ।

च्छिन्नस्य पटत्वादेः समवायेन पटादौ सत्त्वेन तादृशप्रतीत्य-
निर्व्याहात् इत्याह, 'वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्व-पटत्वोभयत्वेनाभावस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । ननु तथापि व्यासज्यवृत्तिनिरुक्तोभयत्वेन
साध्यत्वे मूर्त्तत्वस्य व्यभिचारिता सम्भवति एकप्रतियोगिमत्यपि
उभयाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया मूर्त्तत्वाधिकरणे
मनसि उभयाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् हेतुमति प्रति-
योगिव्यधिकरणस्यैव च साध्याभावस्य व्यभिचारत्वात् व्यभिचार-
लक्षणोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरणपर्यन्तानिवे-
शादित्याशङ्कां निरस्यति, 'न च तत्रेत्यादिना, 'व्याप्तिरेव' व्याप्ति-
रिष्टैव, 'तथात्वेऽपीति मूर्त्तत्वस्य मनसि सत्त्वेऽपीत्यर्थः, 'उभयत्वेनेति
उभयत्वविशिष्टवत्ताया मनस्यसत्त्वादित्यर्थः, तथाच तत्र उभयत्व-
विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितेर्भ्रमतया तद्वयोजकहेतौर्न सहेतुत्वस्वीका-
रसम्भवः । अतएव व्यभिचारलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नवैयधिकरणपर्यन्तमेव निवेश्यमिति भावः । एकाधिकरणे
उभयत्वविशिष्टाभावसत्त्वे मानमाह, 'नात्रोभयमिति, अत्रोभय-
मितिप्रतीत्यभावो न हेतुतयोक्तः तदुभयत्वेनैकस्य सत्त्वोपगमेऽपि
उभयत्राधिकरणवृत्तितयास्तादृशप्रतीतिविषयतया एकस्मिन्नधि-
करणवृत्तित्वाभावे तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वस्यावश्यकत्वात् तादृशप्रमा-
विरहोपपत्तेः ।

अनुमानदीधितिः ।

अत्यन्तपदञ्चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामा-

नाधिकरणस्य अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च
लाभाय अन्यथा सर्व्वस्यैवाभावस्य स्वममानाधिकर-
णाभावान्तरभिन्नत्वात्तद्भेदस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वात्
प्रतियोग्यसामानाधिकरणस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः सर्व्वेषा-
मेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरू-
पकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्व-
भेदस्य प्रतियोगित्वाद्भावसाध्यकाव्याप्तेश्चेति सम्प्र-
दायविदः ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्याभावविशेषणत्वे लक्षणे-
ऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं धूमाद्यधिकरणनिष्ठवङ्गादिभेदस्य प्रतियोगि-
समानाधिकरत्वेनैव साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छेद-
कताया अकिञ्चित्करत्वादित्याशङ्कया साम्प्रदायिकोपदर्शितमत्य-
न्तपदप्रयोजनमाह, 'अत्यन्तपदश्चेति, 'अत्यन्ताभावत्वनिरूपक-
प्रतियोग्यसामानाधिकरणस्येति, 'लाभायेत्यग्रिमेण सम्बन्धः,
स्वं यस्य प्रतियोगिनोऽत्यन्ताभावस्तादृशप्रतियोग्यसामानाधिकर-
णपर्यन्तस्याभावविशेषणत्वलाभायेत्यर्थः, 'अत्यन्ताभावत्वनिरूप-
कप्रतियोगिताया इति प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र या प्रति-
योगिता निविष्टा तत्रात्यन्ताभावत्वरूपानुयोगितानिरूपकत्ववि-
शेषणस्य च लाभायेत्यर्थः । क्रमेण व्यावृत्तिमाह, 'अन्यथेति,

‘सर्वस्यैभावस्येति हेतुसमानाधिकरणाभावत्वेनोपादेयस्य सर्वस्य गोत्वाद्यभावस्येत्यर्थः, ‘स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्’ स्वयस्य समानाधिकरणं तादृशघटत्वाद्यभावभेदवत्त्वादित्यर्थः, ‘स्वरूपानतिरिक्तत्वात्’ गोत्वाद्यभावरूपाधिकरणस्वरूपत्वात्, अभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणभूताभावरूपतेति सिद्धान्तादितिभावः। ‘प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्य दुर्लभत्वापत्तेरिति गोत्वाद्यभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकगोत्वादिरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेऽपि स्वनिष्ठभेदत्वनिरूपकघटत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वनियमादिति भावः। न च भावस्वरूपस्यैवाभावस्य तादृशत्वं सुलभमितिवाच्यम्। तस्यापि स्वसमानाधिकरणभेदभिन्नत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात्, भेदभेदस्यानवस्थाभयेनाधिकरणस्वरूपताङ्गीकारात् (१)। प्रतियोग्यसामानाधिकरण्ये सम्बन्धविशेषानिवेशे सर्वत्रैव तादृशाभावाप्रसिद्धेः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य वा तत्र निवेशे विशेषणताविशेषसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या (२)

(१) ‘न चेत्यादिरङ्गीकारादित्यन्तः पाठोवहूपु आदर्शपुस्तकेषु नास्ति।

(२) प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशे सर्वत्र न तादृशाभावाप्रसिद्धिः किन्तु विशेषणताविशेषेण साध्यकस्यत्वे, तन्मते अभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य तत्र निवेशे विशेषणताविशेषसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्येति पा०। तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या इत्यनन्तरम् अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि इति सन्दर्भात् पूर्वं ‘प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र प्रतियोगितायाम् अत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वविज्ञापप्रयोजनमाह, ‘हेतुसमानाधिकरणेति, तथाच

अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरणनिवेशेऽपि सर्वेषामेवाभावानाम् किञ्चिद्विशिष्ट(१)स्वाभावादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणनियमात्तदसमानाधिकरणाप्रसिद्धिः यादृशप्रतियोगितत्यादिना वक्ष्यमाणरीतेरनुसरणे तु प्रतियोगिन्यत्यन्ताभावत्वनिवेशवेयर्थ्यमत्रास्वरसवीजमेव । 'हेतुसमानाधिकरणेति हेतुसमानाधिकरणो योऽत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरणवान् गोत्वाभावादिर्घटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य तन्निष्ठघटत्वाभावभेदात्मकस्य तस्य प्रतियोगित्वादित्यर्थः, 'अभावसाध्यकैति घटत्वाभावादिसाध्यकपटत्वादिसाधनेत्यर्थः । अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानिवेशेऽपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्यात्यन्ताभावप्रतियोगितावारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणध्रौव्ये एतद्विशेषणमनर्थकं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं निवेश्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववारणेऽपि सर्वेष्वेवाभावेषु उक्तरीत्या अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृतप्रतियोगितावदसमानाधिकरण्यस्यैवाभावे निवेशनीयतया साध्यनिष्ठप्रतियोगिताश्रयासामानाधिकरण्यस्य सद्देत्वधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावेऽसत्त्वेनाव्याप्त्यप्रसक्तिरित्यस्वरसवीजम् ।

घटभिन्नं पटत्वादित्यादौ अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरणजलत्वाद्यभावादौ घटभेदभेदस्य सत्त्वात् तस्याधिकरणस्वरूपत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वे तादृशभेदत्वेऽस्तीत्यव्याप्तिः इत्यधिकः पाठः कुत्वचिदादर्शपुस्तके वर्तते इति ।

(१) पूर्वक्षणादिविशिष्टेति पा० ।

अनुमानदीधितिः ।

अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलयस्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् संसर्गाभावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दस्तदा द्व्यणुकं यदा अदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा यदा तस्यादृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः द्व्यणुकत्वादेर्द्व्यणुकादिशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंस-प्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् न हि तयोः सामान्याभावत्ववादिमतेऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये सामान्यावच्छिन्नध्वंस-प्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न, प्रतियोगिमत् इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वेऽविरोधात् अन्यथा अत्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसङ्गात् । इयांस्तु विशेषो यदेकव्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात् तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

सम्प्रदायानुमतात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानिवेशपक्षेऽतिव्याप्तिमाशङ्कते, 'अथेत्यादिना, 'यदा गोत्वमिति, कालिकसम्ब-

	Rs.	
*Nirukta, (2nd Edition) Vol. I. Fasc. 1 @ Rs. 1-4	1	2
*Nyāyavārtika, Fasc. 2-6 @ /10/ each	3	2
Nityācārapaddhati, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapadīpa Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	7	8
Nyayabinduṭīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Nyaya Vartika Tatparya Parisudhi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Nyayasarah	2	0
Padumawati, Fasc. 1-6 @ 2/ each	10	0
Prākṛita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	11	14
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhaçintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1	0	10
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samaraicca Kaha Fasc. 1-5, @ /10/ each	3	2
Sāṅkhyā Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10
Sṛaddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Suçruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhikaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta Fasc. 1-2 @ 1-4 each	2	8
Syainika Sastra	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
*Taitterīya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-10 @ 1/4/ each	12	8
*Tattva Çintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	23	12
Tattva Çintamani Didhiti Vivṛiti, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. I, Fc, 1, @ /10/ each	4	6
Tattva Çintamani Didhiti Prakas. Fasc. 1-5, @ /10/ each	3	2
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tirthaçintamani, Fasc. 1-3, @ /10/ each	1	14
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-18 @ /10/ each	6	14
Uvāsagadaśāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol-II. Fasc. I @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-5 @ 1/4/	5	0
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Yogasāstra Fasc. 1-3	3	12
<i>Tibetan Series.</i>		
Amarkosha	2	0
Baudhastotrasaṅgraha, Vol. I	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakīrti, Fasc. I	1	0
Pag-Sam S'hi Tīñ, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Rtogs brjod dpag ãkñri S'ñi (Tib. & Sans. Avādāna Kalpalatā Vol. I, Fasc. 1-10; Vol. II. Fasc. 1-10 @ 1/- each	20	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/ each	14	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>		
Āmal-i-Saliḥ, or Shan Jahan Namah	2	0
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Āin-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	33	0
Ditto (English) Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2/- each	22	0
Akbar-nāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	55	8
Akbar-nāmah, English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-7, Vol. III, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	21	4
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/	0	10
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	2	0

*The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each ...			Rs.	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	31	8		
Faras Nama, of Hashini ...	1	0		
Ditto of Zabardast Khan ...	1	0		
Farnang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/3/ each ...	21	0		
Fihrist-i-Fāsi. or, Tūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each ...	4	0		
Gulriz ...	2	0		
Hadiqatu'l, Haqiqat, (Text & Eng.) ...	3	8		
History of Gujarat ...	1	0		
Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ 1/2/ each ...	0	12		
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each ...	7	8		
Iqānamah-i-Jahāngiri, Fasc. 1-3 @ 1/0/ each ...	1	14		
Isābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each ...	51	0		
Ma'āsir-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1-8 @ 2/ each ...	6	0		
Ma'āsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/ each ...	35	0		
Ditto (Eng) Vol. I, Fasc. 1-2, @ 1/4/ each ...	2	8		
Memoirs of Tahmasp ...	1	0		
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila Fasc. 1-2 ...	2	0		
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1-15 @ 1/0/ each ...	9	6		
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each ...	16	0		
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 1/0/ each ...	11	14		
Ditto Part 3, Fasc. 1-2 @ 1/- each ...	1	0		
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ 1/0/ ...	0	10		
Nizāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 1/2/ each ...	1	8		
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan ...	1	0		
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott ...	5	0		
Riyāzu-s-Salātin, Fasc. 1-5 @ 1/0/ each ...	3	2		
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/ ...	5	0		
Shah Alam Nama ...	1	14		
Tadhkira-i-khushnavisān ...	1	0		
Tubaquāt-i-Nāsirī, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each ...	14	0		
Ditto Index ...	1	0		
Tārkh-i-Firūz Shāhi of Ziyān-d-din Barni Fasc. 1-7 @ 1/0/ each ...	4	6		
Tārkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fasc. 1-6 @ 1/0/ each ...	3	12		
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each ...	3	0		
The Mabani 'L Lughat : A Grammar of the Turki Language in Persian ...	1	8		
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng) Fasc. 1 @ 1/ ...	1	0		
Wis-o-Rāmin, Fasc. 1-5 @ 1/0/ each ...	3	2		
Zafar-nāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc 1-8 @ 1/0/ each ...	10	10		

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XX @ 10/ each ... 20 0
  2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1899 (1900 to 1904 are out of stock) @ 8/ per No.
  3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (3), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.*
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
  5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
  6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
  7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ... 8 0
  8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
  9. Kaçmīraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/3/ ... 3 0
  10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each ... 34 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

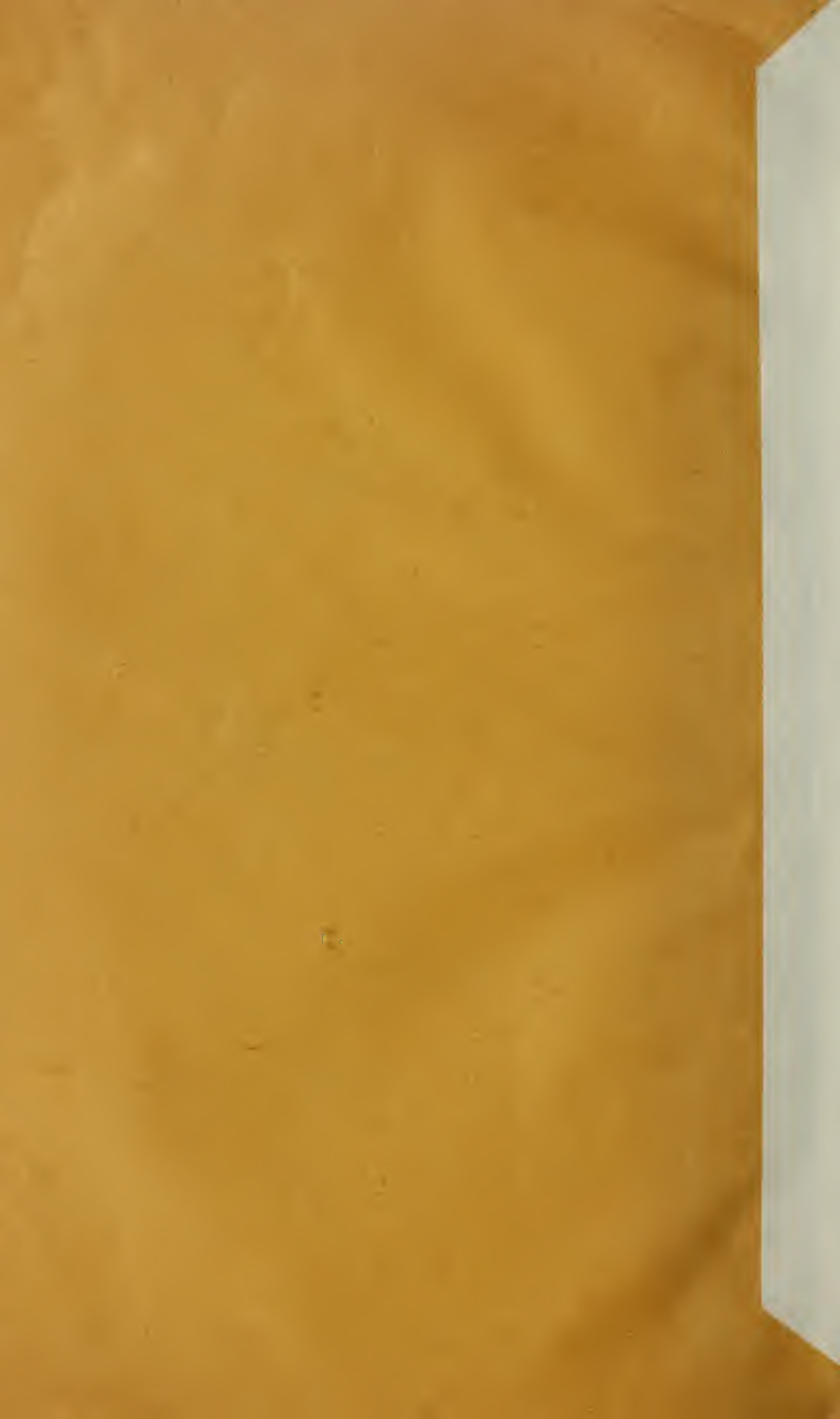
N.B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

Books are supplied by V. P. P

16-6-12.

1/2 5/5/20

B   Gangesa
132   Tattvacintamani-didhiti-
N8G3   vivrti
1910
v.1
pt.7

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

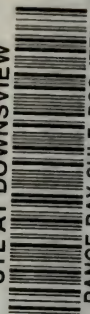

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 23 07 08 010 4